

کلام و تصوف اسلامی

از صدر اسلام تا حدود ۴۳۰ میلادی

ترجمه تاریخ دستنوشته‌های عربی اثر فؤاد سزگین

دکتر آذر آهنچی^۱

چکیده:

متن حاضر ترجمه بخشهای کلام و تصوف (فصول ۵ و ۶) از مجلد اول کتاب «تاریخ نگارشهای عربی»^۲ از کاملترین مراجع کتابشناسی عربی اثر فؤاد سزگین است. دوره مورد بررسی در این کتاب از صدر اسلام تا حدود ۴۳۰ هـ است. مؤلف در هر دو بخش کلام و تصوف به شیوه معمول در سراسر کتاب مقدمه‌ای درباره پیدایش این دو رشته از تفکر نزد مسلمانان و حوادث و جریاناتی که در ایجاد آن مؤثر بوده است، نوشته، و سیر تاریخی کلام و تصوف را در قلمرو فرهنگ اسلامی نشان می‌دهد. بعلاوه آثار محققان و مستشرقان را در این مورد نقد و بررسی می‌کند.

مؤلف در بخش کلام ۲۲ تن از فقها و محدثین و ۲۴ نفر معتزلی و در بخش تصوف ۶۲ تن از منصوفه بزرگ را معرفی می‌کند. معرفی مؤلفان در سه قسمت تنظیم شده است: قسمت اول مشتمل است بر شرح حال جامعی از تاریخ زندگی و منشاء و موطن مؤلف، سپس

۱- عضو هیأت علمی گروه تاریخ دانشکده ادبیات دانشگاه تهران

شرح مختصر دوران تحصیل اساتید مؤلف و علمی که فرا گرفته است، و آراء و عقاید و تأثیری که بر جریان علمی و گاه سیاسی زمان خود داشته است. قسمت دوم، منابع و تألیفات، اعم از کتاب و مقاله درخصوص مؤلف، معرفی می‌شود. در قسمت سوم، آثار مؤلف و نسخه‌های موجود آن در کتابخانه‌ها و مجموعه‌ها با نشانی دقیق مجموعه‌ها و فهرستها آمده است. بعلاوه شروح و ردیه بر کتاب یا تلخیص آن با ذکر نسخه‌های موجود آنها با نشانی دقیق ضمیمه شده است. در پایان تألیفات و مقالاتی که در خصوص مؤلف یا آثار او نوشته شده، معرفی گردیده است.

شیوه تحقیق علمی مؤلف در استفاده کامل از آثار قبل از خود و جامعیت اثر به لحاظ دستیابی به آثار زیادی که قبلاً ناشناخته بوده‌اند، شیوه تنظیم و فهرس متعدد بخصوص فهرست مجموعه‌ها و نسخه‌های خطی کتابخانه‌های دنیا و مقالاتی که راجع به این مجموعه‌ها نوشته شده است، این اثر را در میان آثار مشابه قبل از خود ممتاز ساخته است. و اینک بخش اول در کلام و تصوف اسلامی در این شماره از نظر خوانندگان عزیز می‌گذرد.

درباره کتاب و روش ترجمه

تاریخ نگارشهای عربی اثر فواد سزگین به زبان آلمانی فهرست و کتابشناسی دستنوشته‌های عربی درباره موضوعات مختلف دینی، ادبیات، تاریخ، زبان و فرهنگ شناسی، ریاضیات، پزشکی، نجوم و کشاورزی است که تاکنون ۹ مجلد از آن انتشار یافته است. دوره مورد بررسی در این کتاب از صدر اسلام تا حدود ۴۳۰ هـ است. در حال حاضر، این کتاب از کاملترین مراجع کتابشناسی عربی و مکملی برای آثار مشابه قبلی محسوب می‌شود، زیرا مؤلف فهرستها و کتابشناسیهایی که تاکنون به چاپ رسیده‌اند، به شیوه تحقیقی مورد استفاده قرار داده است. آثاری که در دوران بعدی به دست آمدند، بخصوص مجموعه‌ها و نسخه‌های متعدد، در کشورهای شرقی و آثار نویسندگان ناشناخته را ضبط کرده است. بعلاوه از تمام مراجع قدیمی، بدون استثناء، در این کتاب استفاده شده است. شیوه تنظیم و تدوین مطالب و فهرس متعدد استفاده از کتاب را بسیار آسان می‌کند. از امتیازات بزرگ اثر سزگین فهرستی است که وی از مجموعه و نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های دنیا و نیز مقالات و آثاری که راجع به آنها نوشته شده است، به دست می‌دهد. قابل ذکر است که این فهرست که در مجلد ششم کتاب و قسمتهای مکمل در مجلد هشتم آمده است، به وسیله آقای دکتر چنگیز پهلوان به فارسی ترجمه شده

است.

مؤلف در هر مبحث مقدمه‌ای دربارهٔ پیدایش و تکوین آن دانش نزد مسلمانان نوشته است و گذشته از آنکه سیر تاریخی هر دانش را در قلمرو فرهنگ اسلامی نشان می‌دهد، با احاطه و اطلاع از تحقیقات محققان و مستشرقان آنها را نقد و بررسی و در بسیاری موارد دیدگاههای آنان را مورد تردید قرار داده و با دلایلی متقن رد می‌کند. به دلایل مذکور، این اثر با وجود اینکه دوران نسبتاً کوتاهی را مورد بررسی قرار داده است، برای مراجع قبل از خود مکملی محسوب می‌شود.

تدوین مطالب به صورت موضوعی همراه با ترتیب سالشماری است. در هر مبحث بعد از مقدمه، که در سطور بالا ذکر شد، شرح حال مؤلفان با تأکید بر زندگی علمی و آراء و اندیشه‌هایشان آمده است. سپس در قسمتی جداگانه مراجع قدیمی و تالیفات محققان درباره نویسنده و آثارش معرفی می‌شود. در آخرین قسمت آثار نویسنده، نسخه‌های موجود آن، تلخیص یا ترجمه‌های هر اثر و آثار چاپ شده با توضیح و بررسی معرفی شده‌اند.

متن حاضر ترجمه بخشهای کلام و تصوف (فصول پنجم و ششم کتاب از صفحه ۵۸۷ تا ۶۷۶ از مجلد اول) است. در بخش کلام ۲۲ تن از فقها و محدثین و ۲۴ تن از معتزله و در بخش تصوف ۶۲ نفر از متصوفه بزرگ معرفی شده‌اند. در این ترجمه بخصوص کوشش شده است که سبک و سیاق متن اصلی تا حد امکان حفظ شود.

نام نویسندگان غربی به خط فارسی برگردانده شده و عناوین آثار و نام نشریات به زبانهای غربی به فارسی ترجمه شده است. این آثار در متن حاضر شماره‌گذاری و در پایان هر بخش فهرستی به زبان اصلی ضمیمه می‌باشد.

فهرست نشانه‌های اختصاری نشریات و عناوین کامل آنان همراه با ترجمه فارسی و فهرست مجموعه‌های خطی و کتابخانه‌ها در انتهای متن حاضر آورده شده است. لازم به تذکر است که در برگرداندن نام افراد و جایها مکرراً به ترجمه فارسی آقای پهلوان مراجعه شده است. ترجمه عربی بخشهای مورد نظر نیز مورد ملاحظه قرار گرفت. علاوه بر استفاده از فرهنگها و مراجع در چندین مورد از راهنماییهای استاد فقید شادروان دکتر عباس زریاب خویی بهره‌مند شدم. اینجانب به نقایص فراوان ترجمه حاضر معترفم و از صاحب‌نظرانی که بخواهند این نقایص را تذکر دهند، سپاسگزارم.

پیشگفتار مؤلف

آغاز علم کلامی اسلامی عمیقاً با وقایع سیاسی صدر اسلام پیوند خورده است. و ولهاوزن، بحق، خوارج را مؤسس الحاد نظری و در نتیجه، مؤسس علم کلام می‌داند (نک، به احزاب متخاصم، ۱۷)^۱. از حقایق مشهور در تاریخ اسلام این است که پیرامون مسأله خلافت که بر سر آن خوارج در مقابل عقیده امامت نزد شیعه و ارجای مرجئه موضع گرفتند، خیلی سریع سؤال کلامی راجع به قدر مطرح شد و آن، خود، نتیجه بحث پیرامون مرتکبان گناه کبیره بود، که آیا ایشان مسلمانند یا کافر (نک، به گلدزیر، درسها، ص ۸۱ به بعد)^۲.

تألیفات راجع به کلام، که اینجا، بخصوص مورد نظر است، مانند سایر شاخه‌های ادبیات عرب در قرن اول هجری پدید آمد. ابن ندیم، که ما اولین شرح اصولی و منظم از تمام ادبیات عرب را مدیون او هستیم، خود گله می‌کند که به قدیمیترین کتابها دسترسی نداشته است، زیرا دارندگان آنها در ارائه آنها به وی بخل ورزیده‌اند. ابن ندیم تعداد زیادی از مؤلفان را نام می‌برد که اکثر آنان در قرن دوم هجری می‌زیستند (نک. به الفهرست ص ۱۸۲-۱۸۳).

برای شناخت متقدمین این مؤلفان در قرن اول هجری، لازم است از مندرجات کتب طبقات و کتب عقاید استفاده و مطالبشان جمع‌آوری شود.

مسلماً امروزه نمی‌توان تشخیص داد که چه مقدار از آن منابع موجودند، اما موادی که در اختیار داریم، کافی است تا بوضوح استنباط کنیم که تألیفات کلامی نیز در قرن اول هجری پدید آمدند.

به احتمال زیاد، ردّ بر قدریه که بکثرت تألیف شده‌اند، قدیمیترین نوع کتب کلامیند. عبدالقاهر بغدادی (ف ۴۲۹ ه/ ۱۰۳۷ م.) توضیحات مهمی در این مورد به دست می‌دهد. قدیمیترین مؤلفی که بغدادی نام می‌برد، ابوالأ سودوئلی (ف ۶۹ ه/ ۶۸۸ م.) است که «رساله فی ذمّ القدریه» به او منسوب است. بعلاوه، واضح است که از نحوئون افرادی مثل یحیی بن یعمر (ف ۸۹ ه/ ۷۰۷ م.) عبدالله بن ابی اسحاق الخضرمی (ف ۱۱۷ ه/ ۷۳۵ م.)، سپس عیسی بن عمر الثقفی و ابوعمر و بن العلاء، و دیگران رسالاتی در ردّ قدریه و معتزله تألیف کردند (نک، به عبدالقاهر بغدادی، اصول الدین ۳۱۶). بغدادی «الردّ علی القدریه» تألیف خلیفه عمر بن عبدالعزیز (ف ۱۰۱ ه/ ۷۲۰ م.) را رساله‌ای بلیغ توصیف می‌کند (مرجع سابق ۳۰۷). بغدادی الرد علی القدریه زید بن علی (ف ۱۲۲ ه/ ۷۴۰ م.) و ردیه دیگری به همین نام از حسن بصری را ذکر می‌کند، بعلاوه سه ردیه بر قدریه، خوارج و روافض تألیف حضرت امام جعفر صادق (ع) (ف ۱۴۶

۷۶۳/م. را نام می‌برد. به گفته بغدادی مورخینی مثل شعبی (ف ۱۰۳/هـ / ۷۳۱ م.) و زهری (ف ۱۲۴/هـ / ۷۴۲ م.) نیز به ردّ قدریّه پرداخته‌اند.

(اصول الدین ۳۰۷-۳۰۸) دو ردیّه از آنها که بغدادی نام می‌برد: یکی متعلق به عمر بن عبدالعزیز و دیگری از آن حسن بصری به دست ما رسیده است. تألیف سوم که بغدادی آن را ذکر نکرده است، ردّ قدریّه حسن بن محمد بن علی بن ابیطالب می‌باشد (ف ۹۹/هـ / ۷۱۷ م.) هادی امام زیدیه آن را در ردیّه خود نقل می‌کند. (در صفحات آتی در مورد آن بحث خواهد شد).

امروزه، از قدیمیترین کتب خود قدریّه، فقط، کتاب «القدر» وهب بن منبّه را (م. ۱۱۰/هـ / ۷۲۸ م.) و به روایت دیگر ۱۱۴ هـ) می‌شناسیم. می‌گویند او بعدها از تألیف این رساله پشیمان شده است (نک. به یاقوت، ارشاد / ۲۳۳۷؛ هورویتنس، دائرةالمعارف اسلام ۴ / ۱۱۴۷).^۳ شاید این کتاب همان کتاب «الحکمه» وی باشد، که ابوبکر خلال (ف ۳۱۱/هـ / ۹۲۳ م.) نک. به همین کتاب ص ۵۱۱) با استفاده از آن کتاب الجامع خود نوشته است. ابوبکر خلال در این کتاب وهب بن منبه را از جمله متقدمین قدریه می‌نامد (نک. به ا. ج. لاثوست در: مجموعه مقالات تقدیمی به لویی ماسینیون ۲۰/۳).^۴

قدیمیترین تألیفات دربارهٔ ارجاء و ردّ آن نیز از همین زمان است و نیز قدیمیترین کتابی که در این موضوع شناخته‌ایم تألیف حسن بن محمد بن علی بن ابی طالب (ف ۹۹/هـ / ۷۱۷ م.) است که مقتبسائی از آن موجود است (نک. به همین کتاب، ص ۵۹۵). همچنین ردی بر مرجئه از تألیفات زید بن علی (مستوفی ۱۲۲/هـ / ۷۴۰ م.) به دست ما رسیده است. علاوه بر این آثار، باید دو کتاب دیگر از زید بن علی ذکر شود که عبارتند از «رساله فی اثبات وصیته امیرالمؤمنین»، و «رساله فی الامامه» خطاب به واصل بن عطا.*

رساله دیگری به نام «عقیده» به عبدالله بن اباض المرّی منسوب است که در نیمهٔ دوم قرن اوّل هجری می‌زیست و فرقه اباضیه به نام اوست (نک. زاخائو در: گزارشهای سمینار زبانهای شرقی در برلین ۶۳/۲) که این رساله در رسالهٔ متأخر «کشف العُمّه الجامع الاخبار الأُمّه» مضبوط است). به عقیدهٔ نالینو، این رساله (مجلهٔ مطالعات شرقی ۴۵۷/۷) منعلق به وهابیان متأخر می‌باشد و از اینرو، اصیل نیست؛ بالعکس، به نظر می‌آید، نامه جدلی که عبدالله بن

* - نک. به همین کتاب، ص ۵۵۸-۵۶۰، باوجود تردیدی که اشتروتمن (Strothmann) در این مورد اظهار داشته است.

اباض با لحن بسیار احترام‌آمیزی به خلیفه عبدالملک بن مروان نوشته باشد، (بژادی در کتاب الجواهر از آن یاد کرده است، نک. به زاخا، مرجع سابق ص ۵۲۰ به بعد، با ترجمه آلمانی) اصیل باشد. بعلاوه، مجموعه‌ای از مواظ مذهبیه - سیاسی ابوحمزه مختار بن اوس اُردی (ف حدود ۱۳۰ هـ / ۷۴۷ م.) موجود است (نک. به الاغانی ۱۰۳/۲۰-۱۰۸). * چند نامه حاوی عقاید کلامی تألیف رهبران خوارج باقی است و نیز مباحثات با عبدالله بن عباس، عبدالله بن ابی عقب و علی بن ابیطالب (ع) در کتاب الغارات ابو مخنف (ف ۱۵۷ هـ / ۷۷۴ م.)، نک. کتاب حاضر (۳۰۹) که تاکنون ناشناخته بود، مضبوط است. همچنین عناوین چند رساله از متقدمین معتزله موجود است: «کتاب المنزلة بین المنزلتین» و «کتاب التوحید» از واصل بن عطا (نک. به ابن ندیم فهرست، طبع فوک ۵۵) و کتاب «الف مسأله فی الرد علی المانویه» (نک. به ابن المرتضی، المعتزله ۳۵)، «کتاب العدل و التوحید» و «کتاب الرد علی القدریه» تألیف عمرو بن عبید (نک. به ابن ندیم، مرجع سابق، ۵۶).

الف - دوره امویان

۱- (= بروکلیمان، ذیل ۱۰۲/۱-۱۰۳) حسن بن ابوالحسن یسار بصری ابوسعید پسر مولایی از اهالی میسان بود که در زمان فتوحات به مدینه برده شد. حسن در سال ۲۱ هـ / ۶۴۲ م. در مدینه تولد یافت. او در وادی القری به حدّ رشد رسید، سپس به بصره نقل مکان کرد. حسن هفتاد تن از غازیان جنگ بدر را می‌شناخت و از بسیاری از این صحابه حدیث نقل کرده است. معذک قسمت اعظم روایاتش از انس بن مالک است. روایات حسن از سمره صحابی (ف ۶۰ هـ / ۶۷۹ م.) از طریق «الکتابه»** بود. (نک. به ابن سعد، طبقات (طبع بیروت) ۷/ ۱۵۷). حسن به جهت تدبیر با تبخر و فصاحتش از اکابر تابعون محسوب می‌شد. او برخلاف برخی معاصرینش جرئت کرد عدم رضایتش را نسبت به جانشینی یزید بن معاویه ابراز کند. معتزله نیز مانند اهل سنت او را از اصحاب خود می‌شمردند، اما نه به این دلیل که واصل بن عطا و عمرو بن عبید دو

** - مقایسه کنید، ولهاوزن احزاب متخاصم ۵۳.

** - نک. همین کتاب، مقدمه بر فصل حدیث. — مؤلف ص ۶۰ به بعد، درباره شیوه «الکتابه» در انتقال حدیث که در قرن اول هجری نزد مسلمانان رایج بود، توضیح می‌دهد. در نقل حدیث از طریق «الکتابه» ممکن بود، راوی احادیث را از نوشته یا از صحیفه‌ای قرائت کند و مستمعین نیز روایات را می‌نوشتند (م.).

مؤسس معتزله و از شاگردان حسن بصری بودند بلکه به این دلیل که وی به نظریه «اختیار» گرایش داشت. معهدا، دو شاگرد نامبرده با عقیده وی مخالف بودند که مطابق آن، اگر مسلمانی مرتکب گناه کبیره شود، منافق است. در واقع، حسن بصری خود را از مسایل کلامی کنار می‌کشید و بیشتر به واسطهٔ پارسایش از لحاظ عرفانی در علم کلام تأثیر داشت. وقتی در سال ۱۱۰ هـ/ ۷۲۸ در بصره وفات یافت، تمام اهالی شهر در تشییع جنازهٔ وی شرکت جستند.

ابن خلکان، وفیات ۱/ ۱۶۰-۱۶۱؛ شهرستانی، ملل (طبع - کورتن) ۴۳۲؛ ذهبی، التذکره ۷۱-۷۲؛ همین مؤلف، میزان الاعتدال ۱/ ۲۵۴؛ جزری، غایة النهایه ۱/ ۲۳۵؛ ابن حجر، تهذیب التهذیب ۲/ ۲۶۳-۲۷۰؛ ابن المرتضی، المعتزله ۱۸-۲۴ — کرم، تاریخ عقاید اساسی در اسلام ص ۲۲ به بعد، ۵۶ به بعد؛ ریتز، دائرة المعارف اسلام، ترجمه ترکی ۵/ ۳۱۵-۳۱۶؛ زرکلی، الاعلام ۲/ ۲۴۲ با زکی مبارک، النثر الغنی ۱/ ۶۱.

رسالات درباره حسن بصری: ابوالفرج عبدالرحمان جوزی (ف ۵۹۷ هـ/ ۱۲۰۰ م). «فضایل الحسن البصری، ادبه، حکمته، منزله، حیات، بلاغه إلخ»: ایاصوفیه ۱۶۴۲، صبح - قاهره ۱۳۵۰. عبدالغنی بن عبدالواحد المقدسی (ف ۶۰۰ هـ/ ۱۲۰۳ م). «اخبار حسن بصری»: ظاهریه مجموعه ۵۵ (۱۵۶ الف ۱۷۰ الف)، بخط مؤلف، نک: العُش ۳۰۶. — ریتز تحقیق درباره ثقوی در اسلام در: مجلهٔ مؤسسه مطالعات اسلامی استانبول ۲۱/ ۱۹۳۳، ۸۱-۹۸۳. احسان عبّاس، الحسن البصری. قاهره ۱۹۵۲؛ درباره مقام حسن بصری نزد دولتمندان «مقام حسن بصری عند الملوک» از مؤلف گمنام، در کتاب مکارم الاخلاق، بنگال، فهرست، ش ۱۰۶۲.

مراجع

ابن سعد، الطبقات طبع بیروت ۷/ ۱۵۶-۱۷۸ ابن حبيب، المخبر ۲۳۵، ۳۷۸؛ ابن قتیبه، المعارف ۲۲۵؛ ابن هيثم، الجرح والتعديل ۱، ۲/ ۴۰-۴۲؛ ابن ندیم، الفهرست ۳۷، ۳۸، ۱۸۳، بخصوص طبع فدک ۵۴؛ ابونعیم حلیة الاولیاء ۲/ ۱۳۱-۱۶۱؛ شیرازی، طبقات الفقهاء ۶۸-۶۹.

آثار

۱- «تفسیر قرآن» (نک. ابن ندیم طبع فوک ۵۴) از این کتاب معتزلی مشهور عمرو بن عبید روایت می‌کند و معرفی و نقدهای متعددی دربارهٔ آن در کتب تفسیر موجود است (نک. کتاب حاضر ص ۳۰)، بعلاوه ابن ندیم از دو کتاب حسن بصری «نزول قرآن» و «کتاب

العدد فی القرآن» روایت می‌کند.

- ۲- «القراءه» مضبوط در «اتحاف الفضلاء البشر» تألیف احمد بن محمد الدمیاطی (ف ۱۱۱۷ هـ / ۱۷۰۵ م. نک. بروکلیمان، ۲، ۳۲۷)، نک. پژوهش‌سرا، اسلامیکا ۲/ ۱۹۲۶ / ۱۱-۵۷.^{۱۰}
- ۳- «رساله فی القدر» که حسن بصری آنرا در جواب خلیفه عبدالملک نوشته است (نک. ابن ندیم، چاپ فوک ۵۴): ایا صوفیه ۳۹۹۸ / ۲ (سیزده ورق، ۸۸۲ هـ)، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیه ج ۱، ص ۱۲۶، ۴۷۱، کوپریلی ۱۵۸۹ / ۳۹ (۴۲۸-۴۳۱، قرن ۸ هـ نک: مجله شرقشناسی وین ۲۷ / ۷۰). نسخه‌ای که بروکلیمان بدان دسترسی نداشته است: سلیم آغا ۴/۵۸۴ (۵۱-۵۹)، چاپ ریتر در: مجله اسلام ۱۹۳۳/۲۱ ۶۷-۸۳.
- ۴- منسوب به حسن بصری «فضایل مکه» که خطاب به دوستش عبدالرحمان بن انس نوشته است (نک. طبری ردیف ۱، ۱۹۰۶)، تحت عنوان «رساله فی فضل مکه مکرّمه»، گاهی تحت عنوان «رساله فی فضل مجاوره بالبیت العتیق»، لیدن ۹۴۰ (۳۱ ورق، ۱۰۰۹ هـ) فهرست نسخه‌های خطی شرقی ۲/۷۱۷۳ (۵-۱۰)، فهرست نسخه‌های خطی شرقی ۸/۷۱۷۳ (ص ۵۲-۵۷، نک، فورهوف، ص ۲۹۵)، برلین ۶۰۶۴ (ص ۱۳-۲۲، حدود ۱۰۰۰ هـ)، پاریس ۲۲۵۰ (۱-۲۱، قرن ۱۱ هـ)، اوپسالا ۲/۲۳۸ (ص ۱۳ الف - ۱۹ ب)، کوپریلی ۱۶۰۳ (ص ۱-۱۰، ۷۳۹ هـ) وهبی ۱/۱۱۴۲ (ص ۱-۹ الف، ۱۱۵۰ هـ)، یا صوفیه ۲/۱۸۴۹ (۲۳ ورق، قرن ۹ هـ)، ۲/۲۱۵۴ (۶۵۰ ب ۷۳ الف، قرن ۱۰ هـ)، ظاهریه مجموعه ۱۰/۳۸ (نک. ماسینیون، متن‌های تاریخ تصوف، ص ۱۱۵۵)^{۱۱}، ناپل ۳۷ (۱۷ ورق، ۱۰۲۶ هـ نک. فهرست ۲۱۵). نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: شهید علی ۲۸۲۲ (ص ۱۴ الف ۱۹ ب، قرن ۶ هـ)، عاطف افندی ۲/۱۰۶۷ (ص ۲۸-۳۳، ۸۵۰ هـ)، حاجی محمود ۱۸۷۴ (ص ۱۵ الف، قرن ۱۱ هـ)، ایضاً ۶/۱۹۹۷ (ص ۳۶ ب ۴۰ الف، ۱۲۰۹ هـ)، ایضاً ۴/۲۱۳۴ (ص ۴۴-۵۱، ۱۰۳۱ هـ)، ایضاً ۲/۳۹۵۷ (ص ۱۴۰ ب ۱۴۹ ب، قرن ۱۳ هـ)، کتابخانه دانشگاه استانبول ۶۲۸۵ الف (۱۰ ورق، ۱۲۴۴ هـ)، حقیق ۹/۴۵۲ (ص ۶۶ ب - ۷۰ ب، ۱۰۷۹ هـ) رشید ۱۰/۱۰۵۰ (ص ۶۷-۷۰، ۱۰۷۹ هـ)، رستم پاشا ۷/۱۸۶ (ص ۱۲۰ ب - ۱۳۰ ب، قرن ۱۲ هـ)، ولی‌الدین ۹/۸۰۴ (ص ۱۴۷ ب ۱۵۳ ب، ۱۰۴۳ هـ)، ایضاً ۱/۸۱۳ (ص ۱۱-۱۱ ب، قرن ۹ هـ)، اسعد ۱۸/۳۶۳۴ (ص ۸۱ ب ۹۰ الف، قرن ۱۱ هـ)، پاریس ۱۹۱۳ (ص ۱۸۹ ب ۱۹۲ ب، ۱۰۰۴ هـ نک. وایدا، ص ۵۹۴)،

ظاهریه، تاریخ ۳۵ (ص ۱۴۰-۱۴۳)، اسکندریه بلدیّه ۱۸۸ ج (۱۱ ورق، قرن ۱۲ هـ نک فهرست
 معهد المخطوطات المكتبة البلدیة ج ۲، ش ۳۶۹)، از هرج ۳، ۷۲۵، مجموعه ۸۴۳ (ص ۸-۱)،
 قاهره، دارلکتب، تصوّف ۳۶۰۲ ج (ص ۱۹۹-۲۰۹، نک ذیل ۱، ص ۴۱۰)، حیدرآباد، دانشگاه
 عثمانیه الف ۱۱۰۲ (۹ ورق، نسخه جدیدتر)، رامپور ۳۶۰۹ (۸ ورق، ۱۰۵۴ هـ نک فهرست
 معهد المخطوطات العربیة ج ۲، ش ۱۰۶۹، بنگال ۱۵۸ (۸ ورق، ۱۱۲۶ هـ)، ش ۱۵۹ (ص ۴-۸،
 ۱۲۷۰ هـ)، آثار جدید: ترجمه فارسی رساله، گوتا ۳/۲۳ (ص ۴-۱۰) ۱/۳۰ (ص ۷-۱، ۱۱۰۲
 هـ) وین ۱/۸۹۳ (ص ۱-۱۰)، شهید علی ۵/۲۸۲۲ (ص ۱۴ ب ۱۹ الف، قرن ۸ هـ). - نسخه‌هایی که
 بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: حسن حسنی ۱/۳۵۴ (ص ۸ الف، ۱۲۲۷ هـ)، قاهره،
 مجموعه ۱۲۵ (ص ۲۴۷ ب ۲۵۵، قرن ۱۰ هـ)، آثار جدید: ترجمه ترکی: مصطفی حامی،
 استانبول ۱۲۸۰، شرح بر رساله از صبری افندی، طبع، استانبول ۱۲۷۶.

۵- فرایض یا «اربع و خمون فریضه»، لاله‌لی ۱۷۰۳ (نک. دنیای شرق ۹۷/۷). -
 نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: اسعدافندی ۱۶۴۱ (ص ۱۹۷ ب ۲۰۹،
 قرن ۱۱ هـ)، وهبی ۵۹۷ (ص ۹-۱، ۱۱۵۷ هـ)، رئیس‌الکتاب ۲۳/۱۲۰۰ (ص ۳۰۶-۳۱۸ الف،
 قرن ۱۳ هـ)، کتابخانه دانشگاه استانبول الف ۱/۳۷۸۳ (ص ۱-۱۰ الف، قرن ۱۱ هـ)، سلیمانیه
 ۱/۱۰۳۹ (۴۰ ورق، قرن ۸ هـ)، سیرای احمد ثالث ج ۳، ۲/۱۲۱۴ (ص ۱ الف ۴۴ ب، قرن ۹ هـ)،
 عاطف افندی ۲۶/۲۸۱۷ (ص ۵۹-۶۱)، ش ۲/۲۸۲۹ (ص ۳ الف - ب، قرن ۱۰ هـ)، محمّد
 بخاری ۲/۲۰۲ (ص ۱۲ ب ۳۴ ب، قرن ۱۳ هـ)، ابراهیم افندی ۴/۴۲۵ (ص ۴۲-۴۶، قرن ۱۲ هـ)،
 ۷/۴۹۴ (ص ۵۴-۹۲، قرن ۱۱ هـ)، ۱۰/۸۵۴ (ص ۳۶-۳۸، ۱۱۶۹ هـ)، ولی‌الدین ۹/۱۳۵۵ (ص
 ۱۵۱ ب ۱۵۲، ۱۱۰۵ هـ)، پاریس ۱/۷۸۰ (ص ۵-۱، ۱۵۲۰ هـ)، ۱۱/۴۶۶۲ (ص ۳۵۸-۳۷۶،
 قرن ۱۲ هـ نک. وایدا، ص ۳۲۸)، ترجمه ترکی، حاجی محمود ۱۱۴۲ (۲۵ ورق)، ۲۱۰۱
 (ناتمام، ص ۱ ب ۳۳ ب، قرن ۱۱ هـ)، ۲۱۰۴ (ص ۱ الف ۲۳ ب، قرن ۱۲ هـ)، کتابخانه دوغوملوبابا
 ۲/۱۴۶ (ص ۶ الف ۱۰۴ الف، ۱۱۲۲ هـ)؛ منابع جدید: چاپ فرایض در حاشیه چهل سؤال، طبع
 استانبول ۱۳۰۶.

* - بنگال جامعه السیوبه ۲۵۴/۲ مذکور در بروکلیمان، و نیز چاپ ریتز باید حذف گردد. - نظر بروکلیمان که این
 دو اثر را دو تألیف جداگان می‌داند باید تصحیح شود.

آثاری که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است:

۶- «رساله فی التکالیف»؛ اسکندریه، بلدیّه ۳۶۵۸ ج ۹ (۱۴ ورق، ۱۱۶۰ هـ نک. فهرس معهدالمخطوطات ۱/۱۲۶).

۷- «شروط الامامه» منسوب به حسن البصری: تیموریه ۸/۱۷۷ (ص ۱۱۷-۱۲۰، ۹۶۹ هـ).

۸- «وصیّته» یا «وصیّات النبی لأبی هُرَیْرَه» مواظ صوفیانه؛ عاشرافندی ۲/۴۵۵ (۱۷ ورق، ۱۱۶۷ هـ)، رشید ۲/۱۲۹ (ص ۱۰ الف ۳۷ ب، قرن ۱۱ هـ).

۹- «الاستغفارات المتقدّمین الثّار» که بوسیله فردگمنامی در قرن ۷ یا ۸ هـ جمع آوری شده بود، قاصد چپی زاد، ۲/۷۲۱ (ص ۱۴ ب ۲۱ ب، ۱۲۰۶ هـ)، تکیّه عشّاقی ۱/۴۵ (ص ۱-۷، قرن ۱۲ هـ)، بورسّاء اولوجامع ۳/۱۵۸۸ (ص ۱۷۷ الف ۲۰۹ ب، قرن ۱۱ هـ نک. ریتر مجله‌ی انجمن بین‌المللی شوق شناسی ۵۶/۱۹۵۰/۳).

۱۰- «الاسماء الادریسیّه یا مضمون عرفانی؛ کتابخانه بلدیّه اسکندریّه ۲/۳۹۰۹ ج ۶) ورق، قرن ۱۰ هـ، فهرس معهدالمخطوطات العربیّه ج ۱، ص ۱۴۴).

۱۱- رساله حسن بصری خطاب به خلیفه عمر بن عبدالعزیز، که در آن خلیفه را از غدر دنیا بر حذر داشته است: ابونعیم، حلیّه ۱۳۴/۲-۱۴۰، نک. ریتر، مجله‌ی اسلام ۲۱/۲۱ ص ۲۱ بعد. خلاصه این رساله در مختار فی مناقب الابرار تألیف مجدالدین ابن الاثیر، نک اشپیس، ذنایب شرق ۱۹۳۰/ش ۴۰۷. قسمت‌هایی از این رساله در احیاء غزالی، قاهره ۱۳۳۴، ص ۴۹.

۱۲- یک خطبه نزد جاحظ، البیان التبین ۱۳۲/۳-۱۳۷، قسمت‌هایی از این خطبه نزد ابن قتیبه، عیون الاخبار ۲/۳۴۴؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه ۱/۴۶۹.

۱۳- احادیث متفرقه، احادیثی که از حسن بصری روایت شده است و گویا فردگمنامی بعداً آنها را گردآوری کرده است: ایا صوفیّه ۵۳۳ (۲۵ ورق، قرن ۱۱ هـ)، بعلاوه، آثار حسن (مجموعه احادیث حسن بصری با شرح ترکی) نشر تکریت لی‌زاده. ه حسنی، کرکوک ۱۳۲۹-۱۳۳۱.

۲- عمربن عبدالعزیز خلیفه اموی در سال ۶۳ هـ/ ۶۸۳ م. در مدینه تولّد یافت، نسبت وی از طرف مادر به عمر بن الخطاب می‌رسید. او ابتدا در مصر که پدرش حاکم آنجا بود، زندگی می‌کود، بعداً پدرش او را به مدینه فرستاد تا تحصیلاتش را نزد اساتید مدینه ادامه دهد. بعد از مرگ پدرش ۸۵ هـ/ ۷۰۴ م؛ عمویش خلیفه عبدالملک مروان او را به دربار احضار کرد و در سال

۸۷/هـ ۷۰۶ م. به امارت حجاز منصوب نمود. عُمر بن عبدالعزیز در سال ۹۹ هـ/۷۱۷ م بجانیشینی پسر عمویش سُلیمان به خلافت رسید. عُمر به جهت عدالت، زندگی ساده، پارسائی و فروتنی‌اش شهرت یافت. کتب رجال از او بعنوان مشاهیر علما نام می‌برند و در زمرهٔ متقدمین راویان، فقها، متکلمین و زهاد محسوب می‌دارند. او دستور داد سخنان پیامبر (ص) را گردآوری کنند، (نک. کتاب حاضر ص ۵۶) و مراسلات آنحضرت و خلفای راشدین درخصوص سؤالات فقهی را جمع و مورد استفاده قرار دهند. (نک. همین کتاب ص ۳۹۴). بعلاوه روایت می‌شود، که عُمر بن عبدالعزیز مدرسه پزشکی اسکندریه را به انطاکیه منتقل ساخت (نک. مسعودی، التنبیه و الإشراف بخش ۱، ص ۱۲۲؛ ابن ابی اُصیبعه، عیون الانباء، ۲/۱۱۶؛ نک. مایهوف، از اسکندریه، بغداد، برلین ۱۹۳۰^{۱۲}، ص ۲۰، ۲۱). عُمر بن عبدالعزیز در سال ۱۰۱ هـ/۷۲۰ م. وفات یافت.

مراجع

«سیرت عمر بن عبدالعزیز» تألیف محمد بن عبدالله بن عبدالحکم (ف ۲۶۸ هـ/ ۸۸۲ م.)، وی از جمله کسانی است که مناقب و سخنان قصار عُمر بن عبدالعزیز را بیان کرده است، نک کتاب حاضر ص ۴۷۴، ش ۱۶؛ ابن جوزی (ف ۵۹۷ هـ/ ۱۲۰۰ م.)، مناقب عمر بن عبدالعزیز، قاهره ۱۳۳۱؛ بخصوص رجوع شود به: ابن سعد، الطبقات، طبع لیدن ۲۴۲/۵-۳۰۲؛ ابونعیم، حلیه الاولیاء ۲۵۳/۵-۳۵۳. برای منابع دیگر نک. سترسین، دائرةالمعارف اسلامی ۱۰۵۵/۳-۱۳۱۰۵۷؛ زرکلی، الاعلام ۲۰۹/۵.

آثار

«الرّد علی القدریّه» که عبدالقاهر بغدادی. (ف ۴۲۹ هـ/ ۱۰۳۷ م.) در اصول الدّین، ص ۳۰۷، آنرا رساله‌ای بلیغ توصیف می‌کند، این ردیّه نزد ابونعیم، حلیه ۳۴۶/۵-۳۵۳ مضبوط است. عبدالقاهر بغدادی اجازه روایت ابن ردیّه را در دمشق داشت.

۳- الحسن بن محمد بن علی بن ابی طالب ابو محمد الهاشی در مدینه تولّد یافت. او از پدرش، از علی بن عبّاس، ابی هُریره، جابر بن عبدالله، عایشه و دیگران روایت می‌کرد و از حسن عمر بن دنیار و زهری و دیگران روایت می‌کردند. او سالمندترین مرجئه در مدینه و بر واقعهٔ «اختلاف» وقوف داشت. ابن بطّه می‌گوید که حسن قدریه و خوارج را مسلمان نمی‌دانست

(ابانه، ص ۳۲) او مؤلف قدیمترین رساله درباره ارجاء بود و قدیمترین ردّ را بر قدریه نوشت. حسن در سال ۹۹ هـ / ۷۱۷ م. وفات یافت.

مراجع

ابن سعد، الطبقات طبع لیدن، ۲۴۱/۵، چاپ بیروت، ۳۲۸/۵؛ بخاری، تاریخ الکبیر، چاپ یولاق، ۳۰۵/۲/۱؛ ابن قتیبه، المعارف ص ۱۰۱ با ابن ابی حاتم، الجرح التعديل، طبع دوم، ۳۵/۱؛ ذهبی، تاریخ الاسلام ۳/۳۵۷؛ ابن حجر، التهذیب ۲/۳۲۰-۳۲۱. فان آن دنک، پیدایش امامیه زیدی در یمن، ۱۴۲۶۸؛ هلگا پرنیس، عقیده امامت در اسلام، برلین ۱۹۶۵، ص ۱۵۴۷؛ مادلونگ، امام قاسم بن ابراهیم و عقاید زیدیه، برلین ۱۹۶۵، ص ۲۲۸-۲۳۰، ۲۴۱.

آثار

۱- «کتاب الارجاء» بعقیده ذهبی، مرجع مذکور در بالا، متشکل از دو ورق بود. حسن بعداً از تألیف آن پشیمان شد و آرزو می‌کرد قبل از آنکه این رساله را بنویسد، مرده بود. (ابن سعد، موضع مذکور). ابن حجر این مکتوب را از طریق کتاب الامام محمد بن یحیی مدائنی می‌شناخت. جملاتی از این رساله نزد ابن حجر و ذهبی، مرجع مذکور ص ۳۵۹ مضبوط است.

۲- الردّ علی القدویه در کتاب الردّ علی الحسن بن محمد بن الحنفیه تألیف هادی یحیی بن حسینی امام زیدی (ف ۲۹۸ هـ / ۹۱۰ م.) مضبوط است، مونیخ مجموعه گلزر ۴۳ (۶۰۰ هـ نک. گزارش‌های تاریخ آسیای میانه، مطالعات شرقشناسی تقدیم شده به فریتس هومل، ۱۹۱۸، ص ۱۷۱۹۹ مادلونک، مرجع سابق ص ۲۴۱.

گویند حسن رسالات دیگری پیرامون عقایدش تألیف کرد و سوادهایی از آنرا به شهرهای دیگر فرستاد. (شهرستانی، الملل و النحل، قاهره ۱۹۴۹، ۲۲۸/۱)، مادلونک، مرجع سابق ۲۳۰.

۴- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۱۵۲، الف) پیروان ابومروان غیلان بن مسلم دمشق نیز جزء متقدمین قدریه محسوب می‌شوند و بنام وی خود را غیلانیّه می‌نامند. غیلان منسوب به قبیله کلب بود که قبل از اسلام مسیحی بودند و در سوریّه می‌زیستند وی متعاقب یک مناظره علنی با عبدالرحمان الاوزاعی به فرمان خلیفه هشام بن عبدالملک (۱۰۵-۱۲۵ هـ / ۷۲۴-۷۴۳ م.) بقتل رسید. بگفته ابن ندیم (الفهرست ۱۱۷) مجموعه مراسلات غیلان حدود دو هزار ورق

بود. بروکلیمان معتقد است (مرجع سابق)، غیلان سبک نامه‌های طویل سجع را که عبدالحمید بن یحیی (۱۳۲ هـ / ۷۵۰ م.) رواج داد، دنبال کرد. این نظر را بدلیل ترتیب زمانی نمی‌توان تأیید کرد، زیرا غیلان دمشقی مسنّ تراز عبدالحمید بن یحیی بوده است.

مراجع

جاحظ، البیان التبین ۱/۲۹۵؛ همین مؤلف، الحیوان ۲/۷۵؛ ابن قتیب، المعارف ۴/۳۰۴؛ ابن عبدالبرّه، العقد الفرید ۲/۳۷۷، ۳۷۹-۳۸۰، ۳/۴۱۸؛ جهشیاری، الوزراء ۱۴۱؛ شهرستانی، الملل و النحل ۱۰۳؛ ابن اثیر، اللباب ۲/۱۸۶؛ ابن حجر، لسان المیزان ۴/۴۲۴؛ زرکلی، الاعلام ۵/۳۲۰؛ شوقی ضیف، الفن و مذاهبهوفی النشر العربی (طبع سوم) ۱۱۱، ۱۱۲-۱۱۳، ویلفردمادلونک (W.Madelung) امام ابراهیم بن قاسم ۲۳۹-۲۴۰.

آثار

یک سخنرانی از غیلان دمشقی نزد ابن قتیبه، عیون الاخبار ۲/۳۴۵، و نزد شوقی ضیف، مرجع سابق، مجادله غیلان با الازاعی در عقد الفرید ۲/۳۷۹-۳۸۰ و با داود بن ابی هند، نک.، ابونعیم، حلیه الاولیاء ۳/۹۲، و مناظره با ربیعہ بن ابی عبدالرحمان نک.، مرجع سابق ۳/۲۶۰. ۵- (=بروکلیمان ذیل ۱/۱۰۳، ۳ الف) ابو حذیفه و اصل بن عطا الغزّال در سال ۸۰ هـ ۶۹۹ م. در مدینه متولد شد و سپس در بصره اقامت گزید. و آنجا در درس‌های حسن بصری شرکت جست. و اصل بن عطا به قدرت سخنوری خود می‌بالید که قادر بود حتی در یک سخنرانی طولانی از بکار بردن حرف «ر» که با لکنت تلفظ می‌کرد، احتراز جوید. بعقیده عموم و اصل بن عطا مؤسس فرقه معتزله بود. گویند منشاء تأسیس این فرقه اختلاف عقیده و اصل با حسن بصری درباره معنی گناه واجب القتل بوده است. او این اصل را منزله بین المنزلتین خواند. و از اینطریق عمر بن عبید را با عقیده خود همراه ساخت. بعلاوه او قدیم بودن صفات خدا را انکار کرد و قایل به نظریه «قدر» بود که قبلاً قدریها آنرا بیان کرده بودند. رابعاً او کسانی را که به بهانه قتل عثمان در جنگ‌های جمل و صفین شرکت کردند، برحق نمی‌دانست. و اصل بن عطا در سال ۱۳۱ هـ / ۷۴۸ م. وفات یافت.

مراجع

میرد، الکامل ۵۴۶؛ جاحظ، البیان و التبین ۱۶/۱-۲۱، ۲۱-۲۹؛ پینس، رسالاتی درباره جزء لایتجزی نزد مسلمانان، پاریس ۱۹۳۶، ص ۱۲۶-۱۸۱، این رساله ترجمه آلمانی قسمت مهمی از جاحظ است درباره آراء واصل بن عطا که در کتاب الاوائل تألیف ابو هلال عسکری موجود است؛ مسعودی، مروج الذهب بخش ۷، ص ۲۳۴؛ ابن ندیم، الفهرست (طبع فوک، لاهور) ص ۵۴؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۲/۲۲۴-۲۲۶؛ یاقوت، ارشاد الاریب (طبع لندن - لیدن) ۷/۲۲۳-۲۲۵، رفاعی (طبع قاهره) ۱۹/۲۴۳-۲۴۷؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۳/۲۶۷؛ کُتبی، فوات الوفيات ۲/۳۱۷؛ ابن حجر، لسان المیزان ۶/۲۱۴-۲۱۵؛ ابن مرتضی، المعتزله ۲۸-۳۵، یافعی مرآة الجنان ۱۱/۲۷۴، ابن تعزیردی النجوم الزاهره ۱/۳۱۳-۳۱۴. - نیبرگ ۱۹، دائرة المعارف اسلام (طبع اول) ۳/ ص ۸۵۰. بعد. همین مؤلف، اوج و انحطاط فرهنگی در تاریخ اسلام، پاریس ۱۹۵۷، ص ۱۲۵ بعد؛^{۲۰} ونسینگ، دائرة المعارف اسلام (چاپ اول)، ۱۲۲۱/۴-۱۲۲۲^{۲۱} (برای منابع دیگر به همین مرجع مراجعه شود).

آثار

ابن ندیم کتابهای ذیل را از واصل بن عطا نام می برد: معانی القرآن؛ کتاب التوبه؛ کتاب الخطب فی التوحید و العدل؛ کتاب المنزلۃ بین المنزلتین؛ کتاب السبیل الی معرفة الحق؛ کتاب ماجرا بینہ و بین عمر بن عبید؛ کتاب اصناف المرجئہ؛ کتاب خطبه التي أخرج منها الرأء؛ طبقات اهل العلم والجهل. بعلاوه ابو عمر محمد بن سعید الباهلی معتزلی بخش اول «کتاب الف مسئله فی الرد علی مانویہ» واصل بن عطا را خوانده است. گویند واصل بن عطا این کتاب را در سنّ سی سالگی تألیف کرده است (نک. ابن مرتضی، مرجع سابق، ۳۵. علاوه بر بخش هائی از سخنرانی های متعدّد، معروفترین خطبه واصل که در برابر عبدالله بن عمر بن عبدالعزیز والی عراق (ف ۱۳۲ هـ / ۷۴۹ م.) ایراد کرده بود، موجود است؛ فیض الله ۱۵۸۰ (ضمیمه البیان التبین جاحظ ص ۲۰۱ بعد، ۵۸۷ هـ) کوپریلی ۱۲۲۴ (ص ۳۳۶ الف ۳۳۷ الف)، نور عثمانیه ۳۶۹۶ (ص ۳۲۶ ب ۳۲۷ ب، قرن ۱۱ هـ)، ۳۶۹۷ (ص ۱۸۷ ب ۱۸۸ ب، ۱۱۳۹ هـ)، مراد ملاً ۱۵۱۴ (۲۴۴ الف ۲۴۵ الف، ۱۰۷۶ هـ) موصل، مدرسه النبی الشیث و در جمهرة الاسلام الشیزری (ص ۲ ب ۶ ب، نک. مجلّة مجمع اللغة العربیّه بدمشق ۹/۳۳) طبع این خطبه از عبدالسلام هارون، در: نوادر المحظوظات، قاهره ۱۹۵۱/۱/۱۱۷-۱۳۶.

۶- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۳۸، الف) ابو عثمان عمرو بن عبید بن باب در سال ۸۰ هـ / ۶۹۹ م. در بلخ متولد شد جدش را به اسارت بدانجا برده بودند. عمرو ابتدا از شاگردان حسن بصری بود. او بسیار متدین و تا زمانیکه با واصل بن عطا از جمع شاگردان حسن بصری جدا نشده بود جزء محدثین محسوب می‌شد. واصل که همسال عمرو بود بروی تأثیر زیادی گذاشت، وقتی عمرو و واصل بهم پیوستند، حسن و پیروانش اهمیت خود را از دست دادند. بسیاری از پیروان قدریّه از اهل حدیث جدا شده و به واصل پیوستند. عمرو بر خلاف واصل تمایل خاصی به خلیفه عثمان داشت و ابوبکر را بر علی (ع) مقدم می‌داشت (نک. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه ۷/۱). او با وجود مخالفت با علویان یکی از دوستان نزدیک خلیفه منصور بود. عمرو بن عبید در سال ۱۴۴ هـ / ۷۶۱ م. وفات یافت.*

مراجع

ابن سعد، الطبقات (چاپ بیروت) ۳۳/۷؛ جاحظ، البیان و التبین ۱/۲۳، ۲۹۱، ۹۴/۲، ۱۴۲/۳، ۱۵۷، ۶۴/۴؛ همین مؤلف عثمانیه، قاهره ۱۹۵۵؛ ص ۲۶۵؛ ابن قتیبه، المعارف ۲۴۳، ۳۰۱؛ مسعودی، مروج الذهب ۶، ۲۰۸-۲۱۲، ۲۲۳، ۷، ۲۳۴-۲۳۶؛ ابن ندیم الفهرست (چاپ فوک، لاهور) ۵۵، خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۱۲/۱۶۶-۱۸۸؛ ابن خلکان، الوفيات الاعیان ۱/۴۸۵-۴۸۶؛ ذهبی، میزان الاعتدال ۲/۲۹۴-۲۹۷؛ ابن مرتضی، المعتزله ۳۵-۴۱-۴۱-۴۱. مونتگمری، دائرة المعارف اسلام چاپ دوم، ۱/۴۵۴؛ نیبرگ، عمر بن عبید و ابن الرواندى دو مطرود از درگاه خدا در: اوج و سقوط فرهنگى در تاريخ اسلام، پاریس ۱۹۵۷، ۱۲۶-۱۳۶؛ زرکلی، الاعلام ۵/۲۵۲؛ کحاله، معجم المؤلفین ۸/۹-۱۰؛ درباره ارتباط وی با خلیفه منصور: مقام عمر بن عبید از مؤلف گمنام در: کتاب مکارم الاخلاق، بنگال ۱۰۶۲ (ص ۱۷۵-۱۷۶، ۶۳۷ هـ).

آثار

- ۱- «اجزاء ثلاث مائه و ستون قرآن»؛ چستریتی ۳۱۶۵ (ص ۳۱-۴۰)، قرن ۷ هـ).
- ۲- «اخبار عمر بن عبید و الکلامه فی القرآن و اظهار بدعه» گردآوری بوسیله ابوالحسن

* - تاریخ وفات عمرو بن عبید نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.

الدارقُطنی (ف ۳۸۵ هـ / م ۹۹۵)؛ ظاهریه، مجموع ۷/۱۰۶ (ص ۹۸-۱۰۹، ۵۹۴ هـ نک. العُش (۳۰۵).

راجع به روایات عمر بن عبید از تفسیر قرآن حسن بصری، نک. کتاب حاضر ص ۵۹۲. بعلاوه آراء مذهبی وی در بسیاری از منابع موجود است که شاید برخی از آنها از کتابش «الردّ علی القدریه» (نک. ابن خلکان ۴۸۶/۱، أخذ شده باشد. بعلاوه، نک. جاحظ، البیان ۱/۱۱۴، ۸۳-۸۲/۲، ۱۹۰، ۱۹۸، ۲۱۲، ۲۷۱/۳).

۷- جهمیّه بعنوان مخالف معتزله موضع گرفتند. آنان بنام ابوئحرز جهم بن صفوان مولای بنی راسب جهمیّه نامیده شدند. دادن توضیحی روشن دربارهٔ مناسبات بین جهمیّه و قدمای معتزله، چنانچه قبلاً نیبرگ به این مسئله توجه داده است، مشکلی لاینحل است. (نک. روزنامهٔ ادبی شرقی ۴۲۶/۱۹۳۴) ^{۲۴}. معذک جهمیّه با معتزله در عقیده خلق قرآن توافق داشتند و بنظر می‌رسد که جهم اولین نمایندهٔ این عقیده و نیز منکر قدیم بودن صفات خدا باشد (نک. پینس، رسالتی دربارهٔ جزء لایتجزی نزد مسلمانان، پاریس ۱۹۳۶، ۱۲۴-۱۲۵). جهم را به دلیل عقیده‌اش دربارهٔ حادث بودن قرآن اغلب به عنوان معتزلی می‌شناختند (نک. مرجع سابق، ص ۱۲۵). معهذا بعکس معتزله، جهمیّه را نمی‌توان یک فرقهٔ اسلامی محسوب داشت (نک. گوستاو ویتسام، مقدمه بر کتاب ردّ جهمیّه ص ۱۵۰) ^{۲۵}. جهم به فرمان سالم بن آخور المازنی به سال ۱۲۸ هـ / ۷۴۵ م. در مرو به قتل رسید.

مراجع

طبری، تاریخ ۱۹۱۸/۲-۱۹۱۹؛ شهرستانی، الملل و النحل (طبع کیورتن)، ۶۰؛ ذهبی، المیزان الاعتدال ۱۹۷/۱؛ ابن حجر، لسان المیزان ۱۴۲/۲ و - پینس، مرجع سابق، ص ۱۴۰ به بعد؛ ویلیام موننگمری وات، دائرةالمعارف اسلام، چاپ دوم، ۳۸۸/۲؛ گوستاو ویتسام، مرجع سابق ص ۱۴۰ به بعد؛ الخالد العسلی، جهم بن صفوان و مکانته فی الفكر الاسلامی، بغداد، ۱۹۶۵.

آثار

آرای جهم بن صفوان علاوه بر کتابهای کلام و ملل و النحل در ردیه‌های ذیل نیز موجودند: احمد بن حنبل، الردّ علی الزنادقه و الجهمیّه، طبع استانبول ۱۹۲۷؛ حُشیش (ف ۲۵۳ هـ / ۸۶۷

م.)، کتاب الاستقامه فی السنّه و الردّ علی اهل الاهواء (مضبوط در کتاب تنبیه مَلَطی، به اهتمام ددرینگ (Dedering) ص ۲۱ به بعد، ۷۷)؛ ابن قنیه، اختلاف اللفظ و الردّ علی الجهمیّه و المُشَبَّهه، به اهتمام محمّد زاهد الکوثری، قاهره، ۱۳۴۹؛ ابوسعید الدّارمی (ف ۲۸۲ هـ / ۸۹۵ م.) کتاب الردّ علی الجهمیّه، به اهتمام گوستاو ویتستام (G.Witestam) لیدن ۱۹۶۰؛ ابن ابوحاتم (ف ۳۲۷ هـ / ۹۳۹ م.)، کتاب الردّ علی الجهمیّه، درباره شرح حال وی نک. کتاب حاضر ص ۱۷۸ ش ۱۶۲؛ ابو عبدالله محمّد بن اسحاق بن محمّد منده (ف ۳۹۵ هـ / ۱۰۰۵ م.) الردّ علی الجهمیّه: نسخه روان کوشکو ۵/۵۱۰ (ص ۵۵-۶۶، ۱۰۸۴ هـ)؛ ابن قیّم الجوزیه (ف ۷۵۱ هـ / ۱۳۵۰ م.) کتاب اجتماع الجيوش الاسلاميه على الحرب المعتزله و الجهمیّه، آمریستار ۱۳۱۴.

ب - دوران عباسیان تا حدود ۴۳۰ هـ

۱- اهل السنّه

در دوره اموی و در یک قرن و نیم اول عهد عباسیان رسماً اثری در خصوص علم کلام تألیف نشد. بسیاری از فقها، محدثین، صوفیان و غیره سعی داشتند اصول اعتقادی خود را در رسالات مستقلی مطرح کنند. آن رسالات غالباً با عناوین عقیده، توحید، اصل، ایمان، مقدمه فی اصول الدّین و فقه الکبیر نامگذاری می شدند و ضمناً شکل نوشته های قرن اول هـ را که اغلب ردیه بودند، حفظ کردند. از آغاز قرن چهارم هـ اصول عقاید ابوالحسن اشعری (ف ۳۲۴ هـ / ۹۳۵ م.) در مرکز خلافت و ابومنصور ماتریدی (ف ۳۳۳ هـ / ۹۴۴ م.) در آسیای مرکزی به عنوان عقاید کلامی اهل سنّت تأیید شدند.

مکتب اشعری بیشتر در بین پیروان شافعی طرفدار یافت، در حالی که پیروان حنّفی مکتب ماتریدی را ترجیح دادند، اما حنبلیها بر عقاید مؤسس مذهب خود پایدار ماندند.

۱- محمّد بن عکاشه کرمانی حدود ۲۲۵ هـ / ۸۴۰ م. رساله ای به نام العقیده تألیف کرده و در آن اصول اعتقادی سُفیان بن عُیینه، و کعب بن جراح، عبدالرزاق بن همّام و دیگران را تدوین کرده است.

مراجع

ابن عساکر، التهذیب ۳/۱۳۱-۱۳۳؛ ذّهبی، المیزان الاعتدال ۳/۱۰۴-۱۰۵؛ ابن حجر،

آثار

«رساله فی اصولی الدین» نزد ابن عساکر و ابن حَجَر، مراجع سابق، مضبوط است.
 ۲- ابو محمد عبدالله بن سعید بن محمد بن کُلاب القُطَّان بَصْرَی فقیه بود. اگرچه او جزء مخالفین معتزله به شمار می‌آید، اما در این باره نیز اتفاق نظر وجود ندارد که در زمره اهل سنت بوده است. شهرستانی (ملل، ۱۴۷) پیروان ابن کُلاب را متکلمین من السلف می‌نامد. ابن کُلاب از عقیده بر ازلی بودن قرآن طرفداری می‌کرد. (او حدود ۲۴۰ هـ/ ۸۵۴ م.) وفات یافت.

مراجع

ابن ندیم، الفهرست ۱۸۰؛ عبّادی، طبقات الشافعیّه ۲۷، ۷۰؛ ذهبی، المشتبه ۵۵۵؛ سبکی، طبقات الشافعیّه ۵۱/۲-۵۲؛ ابن حَجَره لسان المیزان ۳/۲۹۱-۲۹۰؛ هدیه العارفین ۱/۴۴۰، - و وستنفلد، شافعی ص ۴۳؛ کحاله، معجم المؤلفین ۶/۵۹؛ آللارد، مسئله صفات خدا، ۱۴۶-۲۷۱۵۳؛ فان اس، ابن کُلاب و محنّه، مجله انجمن بین‌المللی شرق شناسی ۲۸/۱۹۶۶/۱۸.

ظاهراً هیچ یک از کتابهای ابن کُلاب موجود نیست، معذک بخشهایی از آنها در مقالات اشعری مضبوط است. برخی از آنها را که احتمالاً از کتاب السنّه و الجماعه مأخوذند، ابن قَیّم جوزیه در کتاب اجتماع الجیوش الاسلامیه (ص ۱۰) اقتباس کرده است. فان اس نیز این مقتبسات را نقل کرده است، نک. مرجع سابق.

۳- حسین بن علی بن یزید ابوعلی الکرابیسی از الشافعی، یزید بن هارون، و دیگران روایت کرده است، بعلاوه، او فقیه و محدث بود. کتاب المقالات کرابیسی از منابع اصلی درباب فرق منشعب از اسلام، مثل خوارج و دیگر فرق افراطی، محسوب می‌شود (بغدادی، اصول الدین، ۳۰۸؛ سبکی، طبقات الشافعیّه ۱/۲۵۲). ابن ندیم، الفهرست، ص ۱۸۱، او را جزء جبریّه محسوب می‌دارد. الکرابیسی در جواب سؤال حادث بودن قرآن اظهار می‌دارد «لفظی بالقرآن مخلوق» یعنی تلاوت قرآن به وسیله من حادث است. او در سال ۳۴۵ هـ/ ۸۵۹ م. و بروایت دیگر ۲۴۸ هـ/ فوت شد.

مراجع

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۶۴/۸-۶۷، عبادی، طبقات الشافعیه ۲۳-۲۴؛ شیرازی، طبقات الفقها ۸۳؛ ابن خلکان، الوفيات الاعیان ۱/۱۸۱؛ ابن حجر تهذیب ۲/۳۵۹-۳۶۲؛ همین مؤلف، لسان المیزان ۲/۳۰۳-۳۰۵؛ ابن العماد، شذرات الذهب ۲/۱۱۷؛ و. وستنفلد ۸، شافعی ش ۱۶؛ کحاله، معجم المؤلفین ۴/۳۸.

آثار

- ۱- المقالات بخشهایی از آن در کتب ملل و نحل جدیدتر موجودند.
- ۲- کتاب القضاء را، ابن حجر، لسان المیزان ۲/۳۰۴، در مجلّدی قطور دیده بود.
- ۳- المَدَلِّسین را نیز ابن حجر، لسان المیزان ۳/۲۵۵ ذکر می‌کند.
- ۴- (= بروکلیمان ذیل ۱، ۳۴۰) ابو عاصم حُشَیْش بن أَصْرَمُ بن الاسود نسائی از محدّثین موثّق بود او از روح بن عباد و عبدالرزاق بن هَمَّام و دیگران روایت می‌کرد. حُشَیْش در سال ۲۵۳ هـ / ۸۶۷ م. وفات یافت.

مراجع

ذَهَبی، تذکره الحفاظ ۵۵۱؛ ابن حجر، التهذیب ۳/۱۴۲؛ همین مؤلف، تقریب التهذیب ۱/۲۲۳؛ زرکلی، الاعلام ۲/۳۵۳؛ کحاله، معجم المؤلفین ۴/۹۹.

آثار

- یک فصل از کتاب الاستقامه فی السُنّه و الردّ علی اهل الاهواء در کتاب تنبیه مَلَطی مضبوط است (نک. د درینگ ص ۷۷).
- ۵- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ۳۴۲) ابوبکر محمّد بن الیمان سمرقندی فقیه و متکلم حنفی بود. * به عقیده قُرَشی او از معاصران ابومنصور المائریدی بوده است. اما حاجی خلیفه سال وفات او را ۲۶۸ هـ / ۸۸۱ م. ذکر می‌کند.

* - بروکلیمان سمرقندی را با طیب ابن النّمار اشتباه گرفته است و از اینرو سایر اظهارات وی اشتباه است.

مراجع

قرشی، جواهر ۱۴۴/۲؛ قُطلوبغا، تاج التراجم ۵۰: حاجی خلیفه کشف الظنون ۱۱۹، ۸۳۹، ۱۷۲۶؛ هدیه العارفین ۱۷/۲ زرکلی، الاعلام ۲۰/۸؛ کحاله، معجم المؤلفین ۱۲/۱۲۰.

آثار

«معالم الدین»؛ مشهد ۱۲۲/۲ (۳۶۵ ورق، ۸۰۴ هـ). بعلاوه حاجی خلیفه کتاب الردّ علی کرامیّه و کتابهای دیگر او را نام می‌برد.

۶- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ۳۴۲) ابوسعید عثمان بن سعید بن خالد سجستانی الدارمی متولد ۲۰۰ هـ / ۸۱۶ م. در جرجان هرات زندگی می‌کرد. او شاگرد احمد بن حنبل و یحیی بن معین و بنابراین پیرو مذهب حنبلی بود اما نزد دیگر مذاهب اهل سنت نیز اعتبار داشت. او فقه شافعی را نزد شاگرد شافعی، یونس بن یحیی البویطی فراگرفت. دارمی در واقع، یک محدث بود او در سال ۲۸۲ هـ / ۸۹۵ م. وفات یافت.

مراجع

عبّادی، طبقات الشافعیّه ۴۵-۴۷؛ ابن ابویعلا، طبقات الحنابله ۲۲۱/۱؛ ذهبی، تذکره الحفاظ ۲۶۱-۲۶۲؛ همین مؤلف، الدول ۱۲۴/۱؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه ۶۹/۱۱؛ سبکی، طبقات الشافعیّه ۵۳/۲-۷۸؛ یافعی مرآة الجنان ۱۹۳/۲؛ ابن عماد، سُدَرَات الذهب ۱۷۶/۲- زرکلی، الاعلام ۴/۳۶۶؛ کحاله، معجم المؤلفین ۶/۲۵۴؛ گوستاو ویتستام، مقدمه بر کتاب الردّ علی الجهمیه ۴۵-۵۷.

آثار

- ۱- نقض علی المریسی الجهمی ** (نک. کتاب حاضر، ص ۶۱۶) کوپریلی ۸۵۰ (ص ۱- الف ۶۸، الف ۷۳۵ هـ)، مدینه، کلام و طبع قاهره ۱۳۵۸.
- ۲- کتاب الردّ علی الجهمیه، کوپریلی ۸۵۰ (ص ۷۶ الف- ۱۰۹ ب، ۷۳۵ هـ)؛ نک. شراینر،

※ - صفحات مذکور در بروکلیمان باید تصحیح گردد.

※※ - این رساله، برخلاف نظر بروکلیمان بر علیه یکی از پیروان المریسی نیست.

مجله انجمن شرقشناسی آلمایین ۱۸۹۸/۵۲ ۱۸۹۸/۵۲؛ ۲۹۵۴۴؛ ه ریتز، مجله مؤسسه مطالعات اسلامی. استانبول ۱۷/۱۹۲۸/۲۵۲(۳)، به اهتمام ویتستام، لیدن ۱۹۶۰، نک. فان اس، مجله بین‌المللی شرقشناسی ۱۳-۱۴/۱۹۶۱/۳۸۰-۳۸۷.

۷- ابوعثمان سعید بن محمد الغسانی، معروف به ابن الحداد، در سال ۲۱۹ ه/ ۸۳۴ م. تولد یافت و در قیروان زندگی می‌کرد. او نه تنها در فقه بلکه در زیانشناسی نیز مورد تحسین بود. ابن الحداد در سال ۳۰۲ ه/ ۹۱۵ م. وفات یافت.

مراجع

زُبَیدی، الطبقات ۲۶۱-۲۶۲؛ قفطی، إنباه الرواة ۲/۵۳-۵۴؛ ابن ناجی، معالم الایمان ۲/۲۰-۲۱۵؛ سیوطی، البُغیة، ۲۵۷-۲۵۸؛ الاعلام ۳/۱۵۴؛ کحاله، معجم المؤلفین ۴/۲۳۰.

آثار

از میان کتابهای متعدّد ابن الحداد بر علیه فرقه‌های دیگر بخشهایی از «المجالس» موجود است: قیروان (دو جزوه، نک. ابراهیم شَبّوح، مجله‌ی المخطوطات العربیة ۲/۳۶۴، چهار جزوه «المجالس» نزد الحُشّنی، در: قضاة قرطبه و علماء افریقه ۲۵۷-۲۷۸، ۳ جزوه نزد المالکی، ریاض النفوس (۲ جلد، ص ۳۲ به بعد، قاهره، دارالکتب، نک. شَبّوح، مرجع سابق).

۸- (= بروکلیمان ذیل ۱، ص ۳۴۵) ابوبکر محمد بن اسحاق بن خزیمه سلمی نیشابوری به سال ۲۲۳ ه/ ۸۳۸ م. در نیشابور متولد شد. او نزد اسحاق بن راهویه و دیگران تحصیل کرد. البخاری و المسلم در زمره راویان وی محسوبند. نیشابوری فقیه و محدث بود و گویند بیش از ۱۴۰ کتاب تألیف کرده است. او در سال ۳۱۱ ه/ ۹۲۴ م. در نیشابور وفات یافت.

مراجع

ذَهَبی، تذکره الحفاظ، ۷۲۰-۷۳۱؛ صَفَدی، الوافی بالوفیات ۲/۱۶۹؛ سُبکی، طبقات الشافعیة ۲/۱۳۰-۱۳۵؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه ۱۱/۱۴۹؛ یافعی، مرآة الجنان ۲/۲۶۴؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۲/۲۶۲-۲۶۳؛ هدیه العارفین ۲/۲۹-۲۹.۲- زرکلی، الاعلام ۶/۲۵۳؛ کحاله، معجم المؤلفین ۹/۳۹-۴۰.

آثار

- ۱- «کتاب التوحید و اثبات صفات الرب»؛ اسکوریال، کاسیری ۴۶۱، ۴۶۲، ۱۰۱۸، برلین ۲۳۹۴ (ص ۱-۴۷، قرن ۶۹۲ هـ) تیمور ۲۷/۴، عقاید ۳۷۰ (۱۸۲ ورق، قرن ۹ یا ۱۰ هـ، نک. شاخت، ۲ ش ۳۴)، بلدیة اسکندریه ۱۲۱۸^ب (۵۹۳ هـ)، ش ۳/۳۸۱۲ (۳۲ ورق، ۱۰۰۰ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۲۲). نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: کوپریلی ۲۵۹/۳ (۱۶۹ ورق، قرن ۱۲ هـ)، قسطنونی ۳۰۲۵ (حدود ۱۵۰ ورق، قرن ۸ هـ، نک. احمد آتش، مجله انجمن بین‌المللی شرقشناسی ۴۵/۵^{۳۱}؛ آثار جدید: طبع کتاب التوحید و اثبات ... قاهره ۱۹۳۷. یوسف بن عبدالرحمان المرزی (ف ۷۴۲ هـ / ۱۳۴۱ م.) رساله‌ای درباره این کتاب نوشته است، نک. بروکلیمان ۲، ص ۶۴) برلین ۳/۱۵۲.
- ۲- (آثاری که بروکلیمان بدان دسترسی نداشته است) «بیان شأن الدعا و تفسیر الادعیه المأثور، عن النبی»: ظاهریه مجموع ۶۱ (ص ۱۱ الف ۱۹^ب، قرن ۶ هـ).
- ۹- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ۲۹۳ و ذیل ۱، ص ۳۵۷) ابو مطیع مکحول بن فضل نسفی متکلم، فقیه، محدث و مرتاص بود. او در سال ۳۱۸ هـ / ۹۳۰ م. وفات یافت.

مراجع

- یاقوت، معجم البلدان ۴/۵۳۳؛ قُزُشی، الجواهر ۲/۱۸۰؛ ذَهَبی، سیر النبلاء (نزد کخاله، معجم المؤلفین ۱۲/۳۱۹)؛ حاجی خلیفه، کشف الظنون ۱۴۳۰، ۱۵۷۱. ال. ماسینیون، رساله درباره منشاء اصطلاحات فنی تصوف اسلامی، ۲۲۴۱.

آثار

- ۱- «کتاب فی فضل سبحان الله»: وین ۱۶۷۱ (۲۵ ورق).
- ۲- الردّ علی اهل البدع و الاهواء با دلیان، ج ۱، ش ۶۴، POS ۲۷۱ (۴۰ ورق، ۸۴۷ هـ) نک. گلدتسیهر، مجله انجمن شرقشناسی آلمان ۳۳۵۱/۶۵.
- ۳- «اللؤلؤئیات»^{*} درباره زندگی جمعی: ایاصوفیه ۱۱/۴۸۰۱ (یک بخش، ص

۱۶۵ الف - ۲۶۴ ب، قرن ۱۰ هـ)*، نسخه‌هایی که در دسترس بروکلیمان نبوده است: قسطنطنی ۳۰۳۸ (۱۶۳) ورق، ۸۷۷ هـ، این رساله به وسیله آق شمس‌الدین یکی از اساتید عثمانی رونویس شده است): ابراهیم پاشا، نو شهر ۱۳۷ (۲۱۸) ورق، قرن ۸ هـ) عکس این نسخه در استانبول، مجله مؤسسه مطالعات اسلامی. آثار جدید: تلخیص از عبدالله عیسی بن محمد النسائی (تألیف حدود ۷۶۸ هـ/۱۳۶۵ م.)** قاهره ۳۵۶/۱/۲ تصوف ۱۷۶ (۱۳۷) ورق، ۷۶۸ هـ، به خط مؤلف، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱۹۰/۱.

۱۰ - (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۴۵) ابوالحسن علی بن اسماعیل بن اسحاق اشعری در سال ۲۶۰ هـ/۸۷۴ م. در بصره متولد شد. از شرح حال او اطلاع کمی داریم. او شاگرد جُبَّائِی معتزلی بود. گویند در سن چهل سالگی به موجب یک مشاجره از معلمش و فرقه معتزله برگشت و به اهل سنت روی آورد. اشعری تعصب علمای متقدم مسلمان را که از به کار بردن ادله منطقی درباره ایمان احتراز می‌کردند، کنار گذاشت و با معتزله و دیگر فرق افراطی مبارزه کرد، در واقع این مبارزه خدمت اصلی او محسوب می‌شود. در حقیقت اشعری حد وسطی بین معتزله و ابن حنبل را گرفت، معدلک جایز نیست که این نقش را درباره کل مکتب وی تعمیم داد. موضع حد وسط وی بخصوص در مسایل اختیار و طبیعت قرآن بارز است (نک. گلدتسیهر، درس، ص ۱۲۰) اشعری را می‌توان بحق مؤسس علم کلام دانست. او بیش از همه مورد تأیید پیروان شافعی واقع شد. اصول عقاید ویرا پیروانش باقلانی، ابن قنوزک، امام الحرمین جوینی و بخصوص غزالی تکمیل کردند و اشاعه دادند. اشعری در سال ۳۲۴ هـ/۹۳۵ م. وفات یافت. (تاریخ وفاتش به اختلاف ضبط شده است).

مراجع

ابن ندیم، الفهرست ۱۸۱؛ خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۳۴۶/۱۱-۳۴۷؛ ترجمه انگلیسی از آن، آر. ژ. مک کرتی در: فقه اشعریه بیروت ۱۹۵۳، ۱۳۹-۱۴۱^{۳۵}؛ ابن خلکان الوفيات الاعیان، ۴۱۱/۱-۴۱۲؛ سُبکی، طبقات الشافعیه ۲/۲۴۵-۳۰۱؛ قرشی، الجواهر

* - بروکلیمان، تاریخ ۲/۲۱۶، می‌گوید بخشی از رساله لؤلؤئیات، در نسخه اسعد افندی ۱۴۳۷ (ص ۵۹ الف - ۷۷ ب، قرن ۹ هـ) یک اثر جدیدتر است، با وجود اینکه هفت لغت اول آن با نسخه ایاصوفیه مطابقت دارد.
** - تاریخ مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.

۳۵۳/۱؛ ابن کثیر، البدایه و النهایه ۱۱/۱۸۷؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۲/۳۰۳-۳۰۵. -
 دائرة المعارف اسلامی ۱/۴۹۹؛ إل. گارد، ام. قنواتی، مقدمه بر کلام اسلامی، پاریس ۱۹۴۸،
 ۵۲-۳۶۰؛ ساخت در: مطالعات اسلامی ۱/ ص ۳۳ به بعد^{۳۷}، مونتگمری وات، دائرة المعارف
 اسلامی چاپ جدید، ۱/۶۹۴-۳۸۶۹۵؛ زرکلی، الاعلام ۵/۶۹؛ کحاله معجم المؤلفین ۷/۳۵.

رسالات درباره اشعری:

ابوعلی حسن بن علی بن ابراهیم اهوازی (ف ۴۴۶ هـ / ۱۰۵۵ م. نک. بروکلیمان، ذیل ۱،
 ص ۷۲۰) مثالب ابی بشر (الاشعری): ظاهریه، عام ۴۵۲۱ (۱۱ ورق، حدود ۶۲۰ هـ نک. یوسف
 العش، ص ۳۰۵)؛ در رد این رساله: ابوالقاسم علی بن حسن بن هبه الله بن عساکر (ف ۵۷۱ هـ/
 ۱۱۷۶ م. نک. بروکلیمان ذیل ۱، ص ۳۳۱)، «تبیین الکذب المفتری فیما نسبت الامام ابی
 الحسن اشعری» طبع دمشق ۱۳۴۷، ملخص آن با ترجمه فرانسوی آ. مرن، گزارش درباره اصلاح
 و تجدید نظر در مکاتب اسلامی، در: سومین کنگره بین‌المللی شرقشناسی سن پترزبورگ
 ۲/۱۸۷۹، ۱۶۷-۳۳۲؛ نک. خلاصه این رساله با ترجمه انگلیسی مک‌آرتی، فقه اشعری،
 بیروت ۱۹۵۳، ۱۴۵-۲۲۹؛ محمد بن داود بازلی (ف ۹۲۵ هـ / ۱۵۱۹ م. نک. بروکلیمان ۲، ۹۹)،
 مناقب ابوالحسن اشعری، ظاهریه، عام ۵۰۵۶ (ص ۱۸۰ الف - ۱۹۳ ب، قرن ۱۲ هـ)؛ احوال
 مذهب الامام ابوالحسن اشعری از مؤلف گمنام، کتابخانه دانشگاه قاهره ۲۲۹۶۲ (۲۱۲ ورق، قرن
 ۸ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۱۴)؛ عبدالملک بن عیسی بن هدرباس، رساله
 فی الذب عن الاشعری، طبع حیدرآباد ۱۳۲۱؛ و. اشییتا، درباره اشعری، لاپیزیک ۱۸۷۶؛^{۴۰}
 محمود غزّاب، الاشعری بنقل از زرکلی، مرجع سابق)؛ ه غرابه، سبک اشعری، فصل نامه‌های
 اسلامی ۱/۱۹۵۴؛ ۱۴۰-۱۴۳؛ م. آلار، اختلاف حنبلیّه معاصر اشعری با وی در چه مواردی
 است. در: مجله پژوهش‌های اسلامی ۲۸/۱۹۶۰-۹۳-۱۰۵؛ گ. مقدسی، اشعری و اشعریان در
 تاریخ مذاهب اسلامی، در: مطالعات اسلامی ۱۷/۱۹۶۲-۳۷-۸۰، ۱۸/۱۹۶۳-۱۹-۳۹؛^{۴۳}
 هلگابرتنتس، عقاید امامیه در اسلام طبق توصیف اشعری، برلین ۱۹۶۴؛^{۴۴} آلار، مساله صفات
 خدا در تعلیمات اشعری و اولین شاگردان بزرگ وی، بیروت^{۴۵} ۱۹۶۵.

آثار

۱- «المقالات الإسلامیة؛ ایاصوفیه ۲۳۶۳ (۲۱۹ ورق، ۵۸۷ هـ)، ۲۳۶۶ (۱۳۰ ورق،

۶۸۳ هـ، نک. ریتز، در: مجله مؤسسه مطالعات اسلامی استانبول ۱۸/۴۰). - نسخه‌هایی که نزد بروکلیمان ذکر نشده است: پاریس ۱۴۵۳ (۲۲۰ ورق، ۵۸۵ هـ، نک. وایدا، ص ۴۷۵)، آصفیه، مذاهب ش ۳۷ (قرن ۵ یا ۶ هـ)؛ منابع جدید: تلخیص المقالات به وسیله محمد بن مُطَّرَف الاسترآبادی الضبی؛ کوپریلی ش ۸۵۶ (۱۵۸ ورق، قرن ۱۰ هـ)، عاطف افندی ۱۳۷۲ (۱۵۹ ورق، قرن ۱۱ هـ)، فاتح ۲۸۹۴ (۱۷۷ ورق، ۱۱۳۸ هـ)؛ طبع کامل المقالات به اهتمام ریتز، استانبول ۱۹۲۹-۱۹۳۰ (چاپ دوم ویسبادن ۱۹۶۳)؛ نک. و. اشتروتمن، مذهبشناسی اسلامی و کتاب فرق اشعری، مجله مؤسسه مطالعات اسلامی استانبول ۱۹/۱۹۳۱/۱۹۳-۱۹۳۲، المقالات جلد ۱، به کوشش محمد محیی‌الدین. عبدالحمید، طبع، قاهره ۱۹۵۰؛ ریشز فصلهای مربوط به خوارج را به آلمانی ترجمه کرده است، مجموعه مقالات شرقی استانبول ۱۹۲۵/۶۲-۱۰۶؛ ملخصی^{۴۷} از این کتاب تحت عنوان «کل جملات اصحاب الحدیث و اهل سنّه فی الاعتقاد»: قاهره ۵۶۵/۷، توحید ۵ (ص ۵۹-۶۱)؛ نک. ام. آلا، مرجع سابق ص ۵۸-۷۲، به عقیده او کتاب المقالات الاسلامین در اصل متشکل از سه کتاب: المقالات، کتاب فی دقیق الکلام و کتاب فی الاسماء و صفات بوده است، که اشعری خود آن را در یک کتاب واحد تدوین کرده بود.

۲- «رساله استحسان الخوض فی علم الکلام» = «رساله فی الردّ علی من ظنّ ان الاشتغال الکلام بدعه»: فیض الله ۱/۲۱۶۱ (ص ۴۹-۵۲ ب، ۱۰۶۳ هـ)، چاپ حیدرآباد ۱۳۲۳، ۱۳۴۴، به کوشش مک‌آرتی در: فقه اشعری، بیروت ۱۹۵۳، ص ۸۵-۹۷. مقایسه کنید با ترجمه انگلیسی آن ص ۱۱۷-۱۳۴، نک. کتاب حاضر سطور پائین ش. ۹.

۳- «کتاب اللّمع فی الردّ علی اهل الزيغ و البدع»: موزه بریتانیا ذیل ۱۷۲، نسخ خطی شرقی ۳۰۹۱ (۷۳ ورق، نسخه جدید)، نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: دانشگاه امریکائی بیروت (سواد قدیمی)، نشر و ترجمه انگلیسی از مک‌آرتی، مرجع سابق؛ نک. ریتز در: مجله انجمن بین‌المللی شرقشناسی ۱۹۱/۱۹۵۴/۷؛ بانرت در: مجله شرقشناسی وین ۴۱۹/۵۲-۴۸۴۲۰؛ اف. مایر در: مجله‌ی اسلام ۱۹۵۷/۳۲-۱۰۹/۱۱۱، و نیز طبع غُرایه، قاهره ۱۹۵۵.

۴- «رساله الی اهل الثغر به باب الابواب (= دربند): روان کوشکو ۱۰/۵۱۰ (ص ۸۸ الف - ۹۸ الف، ۱۰۸۴ هـ)، به کوشش قوام‌الدین در: مجموعه دانشکده الهیات استانبول ۲ (۱۵۴/۷) ورق، ۵۰/۸ (وق)، نک. آلا، مرجع سابق ص ۵۳-۵۸.

- ۵- «رساله الایمان»: قاهره ۲، ۱۸۳/۱، کلام ۳/۱۱۴۵ (ص ۱۶-۱۸، قرن ۶ هـ).-
 نسخه‌هایی که بروکلیمان بدان دسترسی نداشته است: چستریتی ۵/۳۸۵۴ (ص ۵۰-۵۲، قرن ۸ هـ)، به کوشش و اشپیتا، درباره تاریخ ابوالحسن اشعری، لاپیزیک ۱۸۷۶، ص ۱۳۸-۴۹۱۴۰؛ ترجمه آلمانی رساله، کتاب حاضر ص ۱۰۱-۱۰۴؛ آ.ژ. آربری، رساله ایمان اشعری، گزارشنامه مدرسه مطالعات شرقی و افریقائی ۱۹/۱۹۵۷، ۱۶۰-۱۶۲ هـ.
- ۶- «کتاب الایانه عن اصول الدیانه» آخرین اثر اشعری: روان کوشکو ۱/۵۱۰ (ص ۱-۲۶ الف، ۱۰۸۴ هـ)، نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: تیمور (قاهره) ۳/۴، عقاید ۱۰۷ (۱۳۰۷ هـ) ۳۷۷، دانشگاه عثمانیه حیدرآباد الف ۵۰۳، نک.، فهرست مکتبات مدینه در: مجله مجمع علمی العربی دمشق ۱۸/۱۸۲، طبع حیدرآباد ۱۳۲۱، طبع قاهره ۱۳۴۸، ۱۹۵۷؛ ترجمه انگلیسی کتاب الایانه از و. س. کلاین، توضیح مبانی اسلام. در: مجموعه شرقی امریکائی ۱۹، ۱۹۴۹ هـ؛ نک. و. تامسون، اشعری و کتاب الایانه‌اش، دنیای اسلام ۳۲/۱۹۴۲/۲۴۲-۵۲۲۶ هـ؛ نک. ر.ژ. مک‌آرتی، فقه اشعری ص ۲۳۱-۲۵۴؛ ضمایم کتاب الایانه: (الف) محمد عنایت علی الحیدرآبادی، ضمیمه الایانه، طبع حیدرآباد ۱۳۲۱. (ب) همین مؤلف، ضمیمه الاخری، طبع حیدرآباد؛ درباره کتاب الایانه، نک. م. آلا مرجع سابق، ص ۵۱-۵۳.
- ۷- (= ۵؟) «العقیده»؛ الازهر ۳/۲۷۸، عقیده ۳۲۰۳ (۴ ورق، ۱۱۵۰ هـ) مجموعه ۵۱۱ (ص ۶۲-۶۷)، برلین ۲۱۰۹ (ص ۲۳-۲۷)، قرن ۱۲ هـ
- ۸- (= ۵؟) «کتاب التوحید»؛ اسکندریه، بلدیّه ۳۸۱۲ ج ۱۰۰۰ هـ).
- ۹- (= ۲؟) رساله‌ای بدون عنوان که در آن ادعا می‌شود همه تحقیقات راجع به دین و فلسفه کنجکاوی و بدعتی نادرست است، و آنچه در این باره دانستن آن لازم است پیامبر و صحابه قبلاً بیان داشته‌اند؛ برلین ۲۱۶۲ (ص ۴-۶، ۸۷۴ هـ).
- ۱۰- «تفسیرالقران و الردّ علی من خالف البیان من اهل الأفک و بهتان، که عنوان واقعی آن «المُخْتَرَن بود*، گویند کتاب بزرگی برعلیه جُبائی و بلخی بوده است و فقط مقدمه آن موجود است، ابن عساکر، تبیین کذب المفتری ص ۱۳۶-۱۳۹، شاید قسمت‌های از این مقدمه در تفسیر
- # - چنانکه ابوبکر بن عبدالله العربی و المقریزی گزارش می‌دهند. نک. الکوثری، توضیح وی درباره تبیین کذب المفتری ص ۲۹، ۳۶.

ابن فورک موجود باشد (نک. کتاب حاضر ص ۶۱۱).

۱۱- بخش‌هایی از «کتاب العمد فی الرؤیة» که اشعری در آن کتابهای خود را نامبرده

است، در: تبیین کذب المفتری موجود است، ص ۱۲۸-۱۳۶.

۱۱- (= بروکلیمان ۱، ص ۱۹۵، ۴) ابومنصور محمد بن محمد بن محمود ماتریدی اصل وی از ماترید (یا، ماتریت) محلی در سمرقند بود. وی رهبر مکتبی بود که به نام وی ماتریدی خوانده می‌شد. این مکتب همراه با فرقه اشعری عقاید اهل سنت را اشاعه می‌دادند. این دو فرقه در سیزده مورد با یکدیگر تفاوت دارند. البته این اختلافات بسیار جزئی تلقی شده‌اند. مکتب ماتریدی قایل به نوعی اختیار است که با اصول عقاید ابوحنیفه مطابقت دارد، در حالی که اشعری از عقیده مبنی بر اراده نامحدود خدا دفاع می‌کند (نک. مک دونالد، دائرةالمعارف اسلامی ۳/۴۷۶) درباره زندگی ماتریدی تقریباً هیچ اطلاعی نداریم وی در سال ۳۳۳ هـ/ ۹۴۴ م. وفات یافت.

مراجع

قرشی، الجواهر ۲/۱۳۰-۱۳۱؛ ابن قطلوبغا، تاج التراجم ۴۳-۴۴. - فلوجل، طبقات فقهای حنفی ۵۳۲۹۵؛ کلدشهیر، درسها ص ۱۱۰ به بعد؛ محمد تاویت الطبخی در: مجله دانشکده الهیات آنکارا ۴/۱۹۵۵، ص ۲ به بعد؛ شاخت، منابع جدید فقه اسلامی، مطالعات اسلامی ۳/۱۹۵۳-۲۳-۵۴۴۲؛ زرکلی، الاعلام ۷/۲۴۲؛ کحاله، معجم المؤلفین ۱۱/۳۰۰.

آثار

۱- «تأویلات قرآن»: راغب پاشا ۳۵ (۸۹۷ ورق، ۸۹۰ هـ) ۳۶ (۷۲۸ ورق، ۷۳۷ هـ) ۳۷ (۷۱۶ ورق، ۱۱۶۴ هـ)، کوپرلی ۴۷-۴۸ (۵۱۸ ورق، ۳۰۲ ورق، قرن ۱۱ و ۹ هـ)، نور عثمانیه ۱۲۲ (۶۲۴، ۱۱۶۵ هـ) ۱۲۳ (۸۴۴ ورق، ۱۱۰۳ هـ) ۱۲۴ (۸۴۰ ورق، ۱۱۲۴ هـ) ۱۲۵ (۸۴۱ ورق، ۱۱۶۵ هـ)، بشیرآغا ۹ (۱۰۱۵ ورق، قرن ۱۱ هـ برلین ۴۱۵۶ این نسخه در حال حاضر در توپینگن است، «مجموعه قوله قاهره ۱، ۴۳، مدینه، مکتبه محمود، بنکیپور قائمه عربیه ۲۹۴*». - نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: سرای احمد ۳، ۱/۲۸ (۲)، ۲۸۳

* - فهرست نسخ خطی فیض الله افندی ۱۶، سلیم آغا ۳ نزد بروکلیمان باید حذف گردد.

ورق، قرن ۸ هـ) ۲/۲۸ (۳، ۳۲۸ ورق، قرن ۶ هـ)، سرای، مدینه ۱۷۹ (۱۰۶۳ ورق)، ۱۸۰ (۹۵۲ ورق، قرن ۱۱ هـ)، روان کوشکو ۱۸۲ (۵۳۲ ورق، ۱۱۶۲ هـ، نک. فهرست ۱، ص ۴۴۲-۴۴۳)، عاطف ۷۶ (۱، ۴۵۶ ورق، ۱۱۵۵ هـ)، ۷۷ (۲، ۴۳۲ ورق، ۱۱۵۶ هـ)، قره جلبی زاده ۵ (ص ۱-۱۶۸ ب، قرن ۱۱ هـ)، سلیم آغا ۴۰ (۹۱۰ ورق)، ۱۴۰ (۴۷۷ ورق، قرن ۱۳ هـ) محمد بوهاری ۱۴ (۳۷۶ ورق ۱۱۲۴ هـ)، شهید علی ۵۳ (۴۷۵ ورق، ۱۱۱۶ هـ)، لاله‌لی ۱۰۰ (۹۵۸ ورق، قرن ۱۲ هـ)، حمیدیه ۳۰ (۶۳۳ ورق، قرن ۱۱ هـ) ۳۱ (۷۰۹ ورق، ۱۱۶۴ هـ)، جارالله، استانبول ۴۷-۴۹ (۲۷۰ ورق، ۲۸۶، ۲۹۵ ورق، ۶۵۰ هـ)، خالد افندی ۲۲ (۱ ب، ۹۸۷ ب، قرن ۱۲ هـ)، مهرشاه استانبول ۸ (۹۳۰ ورق، ۱۰۲۳ هـ)، جورلیلی استانبول ۱۰ (۲، ۷۵۳ ورق، ۱۱۱۷ هـ)، قیصریه رشید ۴۷، قونیه، یوسف آغا ۵۵۵۲، قاهره دارالکتب، تفسیر ۸۷۳ (۲۵۹ ورق، ۵۸۰ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیه ۲۵/۱)، ظاهریه، تفسیر ۹۹ (۶۵۹ هـ، نسخه جدیدتر، نک. عزت حسن ۱۶۷/۱)، موزه بریتانیا، مخطوطات شرقی ۹۴۳۲ (۲، ۲۱۱ ورق، ۶۶۵ هـ)، تاشکند ۵۱۲۶-۵۱۲۷ (ج ۲ و آخرین جلد، نک. مجله معهد المخطوطات العربیه ۳۲۲/۶).- تفسیر بر تأویلات قرآن از ابوبکر محمد بن احمد السمرقندی (ف ۵۵۳ هـ / ۱۱۵۸ م، نک. بروکلیمان ۳۷۴/۱)، ولی‌الدین ۴۲۳ (۱، ۲۸۶ ورق، قرن ۸ هـ)، ۴۲۴ (۲، ۲۸۸ ورق، قرن ۸ هـ)، ۴۲۵ (۳، ۲۶۲ ورق، قرن ۸ هـ)، ۴۲۶ (۳۳۱ ورق، قرن ۹ هـ)، حمیدیه ۱۷۶ (۸۸۹ ورق، ۱۱۸۰ هـ)، بنکیپور ۲/۱۸، ۱۵۷، ش. ۱۴۷۰ (۱، ۱۸۴ ورق) *، نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: اسعد افندی ۴۸ (۱، ۳۶۸ ورق، ۷۱۵ هـ)، شهید علی استانبول ۲۸۳ (۱، ۴۲۱ ورق، حدود ۹۰۰ هـ)، جارالله استانبول ۲۳۰ (۳۳۶ ورق، ۶۵۷ هـ).

۲- «کتاب التوحید»: کمبریج ذیل ۱۶۷، ۳۶۵۱* (۲۱۵ ورق، قرن ۷ هـ، نسخه عکس قاهره، دارالکتب ۲۶۳۳۸ ب، نک. قاهره ذیل ۱۹۱/۱)، نک. ساخت، در: مطالعات اسلامی ۴۲-۲۳/۱۹۳۵/۱.

۳- «العقیده» مضبوط در شرحی به قلم تاج‌الدین شیبکی (ف ۷۷۱ هـ / ۱۳۷۰ م، نک. بروکلیمان ۸۹/۲) تحت عنوان «السیف المشهور فی عقیده ابی منصور»: عارف حکمه، مدینه ۴۹ (۲۱ ورق، نک. اشپیس آتو در: مجله انجمن شرقشناسی آلمان ۱۱۵/۹۰). نسخه‌هایی که

*** - نسخه خطی سلیم آغا ش. ۱۴۰ مذکور نزد بروکلیمان باید حذف شود.

*** - شماره مذکور نزد بروکلیمان باید تصحیح شود.

بروکلمان بدانها دسترسی نداشته است: حاجی محمود ۱۳۲۹ (۴۲ ورق، قرن ۱۲ هـ)، این رساله عقیده باید با رساله عقیده که در سوادهای ذیل موجود است مقایسه شود: شهید علی ۳/۱۷۱۷ (ص ۳۸ ب - ۴۱ ب، قرن ۹ هـ) لاله لی ۲/۲۴۱۱ (ص ۱۶ ب - ۳۱ ب، ۱۰۹۷ هـ)، نور عثمانیه ۲/۲۱۸۸ (ص ۲۵ ب - ۲۸ ب، ۱۱۰۰ هـ) کوپریلی ۶/۲۴۴/۳ (الف ۱۰۳ - الف ۱۱۰ ب، ۹۶۵ هـ)، فیض الله ۲/۲۱۵۵ (ص ۱۳ ب - ۱۵ الف، ۸۹۶ هـ)، راغب پاشا ۲/۱۴۷۹ (الف ۸ - الف ۱۰ ب، ۱۱۰۰ هـ)، به کوشش ی. ز. یوروکان، آنکارا ۱۹۵۳.

۴- «وصایا و مناجاة» یا «فوائد» به زبان فارسی: فاتح ۵۴۲۶ (۲۳۵ الف - ۲۴۰ الف، قرن ۹ هـ). - نسخه‌هایی که بروکلمان بدانها دسترسی نداشته است: بوسا، حسین چلبی ۸/۱۱۸۷ (ص ۱۱۲ ب - ۱۱۷ الف، ۷۵۷ هـ).

آثاری که بروکلمان بدانها دسترسی نداشته است:

۵- «رساله فیما لایحوز الوقف علیه فی القرآن»: کوپریلی ۷۰۵/۳ (۴۴ الف - ۴۶ ب، قرن ۱۳ هـ) شهید علی ۶/۲۷۹۰ (ص ۵۹ الف - ۵۹ ب، قرن ۱۰ هـ)، حاجی محمود، استانبول، ۲/۸۹۲ (ص ۱۷۹ الف - ۱۷۹ ب، ۷۹۰ هـ)، تبریز ۴/۱۴۶ (الف ۱۰۵ - الف ۱۱۰ ب، قرن ۱۱ هـ)، پاریس ۶۳۶۷ (ص ۱۳-۱۴، قرن ۱۲ هـ، نک.، واید، ص ۷۲۲)، طلعت (قاهره) مجموعه ۹۴۰ (ص ۱۶۷-۱۶۸).

۱۲- (بروکلمان ذیل ۱، ۱۷۴، ۱۰) ابوالقاسم اسحاق بن محمد بن اسماعیل السمرقندی مدت‌ها با موفقیت منصب قضا را در سمرقند به عهده داشت. وی در سال ۳۴۲ هـ / ۹۳۵ م. وفات یافت.

* - تبصره: الف، بروکلمان «کتاب الاصول» را به غلط به ماتریدی منسوب می‌کند. نسخه پالمکمبریج ۱۲۴، بودلیان ۳۵۱/۱ (بخش اول) دارالکتب قاهره ۴۳/۲، برلین غربی ۳۵۶۶، گوتا ۱۰۰ - بخش اول.

ب، مطابق گزارش مقاله‌ای بدون نام مؤلف در: مجله معهد المخطوطات العربیه ۲۲۴/۵، «کتاب اللباب فی تسلیة المصاب»، محفوظ در کتابخانه المغربی در دمشق، تألیف ماتریدی است. این امر بسیار مورد تردید است. کتابی به همین نام را حاجی خلیفه ص ۱۵۴۲ به علاء الدین ابوالحسن علی بن ایوب بن منصور القدسی شافعی (متولد ۶۶۶ هـ / ۱۲۶۷ م.، ف ۷۴۸ هـ / ۱۳۴۷ م.) منسوب می‌دارد. نک.، ابن حجر، دُرُزُ الکامته، ۳۰/۳-۳۱، همین مؤلف، لسان ۲۰۷/۴.

ج، «کتاب المقالات»: کوپریلی ۸۵۶ مذکور نزد بروکلمان باید حذف شود.

مراجع

سمعانی، الانساب ۱۷۲؛ قُرشی، الجواهر ۱/۱۳۹.

آثار

۱- «الردّ علی اصحاب الهوی، المسمى کتاب السواد الأعظم علی مذهب الامام الأعظم ابی حنیفه» این کتاب قدیمترین دستنوشته ماتریدی است و توضیح می‌دهد که شخص مؤمن وقتی به گروه بزرگ مؤمنین تعلق دارد، (مطابق حدیث السواد الاعظم) که به ۶۲ مورد از موارد ایمان قایل باشد.

این موارد ذکر شده‌اند و سپس جداگانه بررسی نشده و عقاید غلط انحرافی به اختصار مورد بحث قرار گرفته‌اند (نک. گولد تسهیر مباحثات سیزدهمین کنگره شرقشناسی ص ۲۹۵؛ ریتدر، مجله اسلام ۴۱/۱۸). نسخه‌های خطی کتاب السواد الاعظم: ایاصوفیه ۲/۳۳۱۵* (ص ۲۵-۶۶)، وین ۱۶۶۴ (۴۳ ورق) رامپور ۳۰۴/۱، کلام ۱۷۴ (۷۶ ورق، ۱۰۶۴ هـ)، گارت ۲/۲۱۲۷ (قرن ۹ هـ)*. - نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: اسعد افندی ۴/۱۳۶۶ (ص ۳۷ - ۷۳ ب، ۱۱۹۶ هـ)، لاله‌لی ۲۴۲۲ (۲۸ ورق، قرن ۱۱ هـ)، فاتح ۲/۳۱۳۷ (ص ۵۵ الف - ۱۲۲ الف، قرن ۷ هـ)، خسرو پاشا ۴۳ (ص ۱-۴۸ ب، قرن ۱۲ هـ)، قاصدچی زاده ۱/۷۲۶ (ص ۱-۳۷ الف، قرن ۱۳ هـ)، انجمن اسلامی ارشیت، استانبول (۷۱۹ هـ)، قاهره، طلعت، مجموعه ۴۸۰، پاریس ۸۲۴ (ص ۱ ب - ۵۲ ب، ۱۰۹ هـ، نک. وایدا، ۶۱۷). طبع بولاق ۱۲۵۳، طبع قازان ۱۸۷۸، استانبول ۱۲۸۸؛ طبع با تفسیر، استانبول ۱۳۱۳، ترجمه به ترکی از عینی افندی بلغاری بولاق ۱۲۵۸.

۲- رساله فی بیان انّ الایمان جزء من العمل، طبع مجموعه استانبول ۱۲۸۸ هـ.

۱۳- ابوالحسن علی بن سعید الرُستغفنی اهل دهکده‌ای نزدیک سمرقند و یکی از مشهورترین شاگردان ماتریدی بود. او نظر ماتریدی را درباره امکان اشتباه از جانب یک مجتهد رد می‌کرد. وی احتمالاً حدود سال ۳۵۰ هـ / ۹۶۱ م. وفات یافت.

* - شماره ۱۱/۳۳۳۶ در بروکلیمان صحیح نیست.

** - نسخه قاهره اول ۱۹۸/۷ مذکور نزد بروکلیمان باید حذف گردد.

مراجع

ابن اثیر، اللباب ۱/۴۹۶؛ قُرَشی، الجواهر ۱/۳۶۳-۳۶۴، ۲/۳۱۰؛ فُطْلُوْبِغَا، تاج التراجم ۳۰؛ حاجی خلیفه، کشف الطنون ۶۷، ۷۰، ۱۲۲۳، ۱۴۲۲-کحاله ۷/۹۹-۱۰۰.

آثار

«الأُسْئله والأجوبه»: مرادملاً ۱۸۲۹ (ص ۱۵۴ الف - ۱۷۶ ب، قرن ۱۰ هـ).

۱۴- ابوالحسن علی بن محمد بن مهدی طبری از شاگردان ابوالحسن اشعری بود و از اکابر متکلمین به شمار می‌آمد. سال وفات وی معلوم نیست. احتمالاً او در ربيع سوم قرن چهارم هجری وفات یافت.

مراجع

عبادی، طبقات الشافعیه ۸۵؛ سُبْکِی، طبقات الشافعیه ۲/۳۱۲-۳۱۳-کحاله، معجم المؤلفین ۷/۲۳۴.

آثار

«تأویل الآیات المشکله الموضحه و بیانها بالحجه و البرهان»: طلعت، مجموعه ۴۹۱ (ص ۱۰۸ الف - ۱۶۲ ب، قرن ۱۲ هـ).
 ۱۵- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۴۷، الف) ابوالحسین محمد بن احمد بن عبدالرحمان المَلْطِی اصل وی از مَلْطِیّه بود و در عَسْقَلان زندگی می‌کرد. مَلْطِی پیرو مذهب شافعی بود وی نه تنها در فقه و کلام بلکه در تجوید قرآن نیز تبخّر داشت. مَلْطِی از ابی بکر بن مجاهد (ف ۳۲۴ هـ/ ۹۳۶ م) و ابی بکر بن الانباری (ف ۳۲۸ هـ/ ۹۴۰ م) روایت می‌کرد. وی در سال ۳۷۷ هـ/ ۹۸۷ م. در عَسْقَلان وفات یافت.

مراجع

ابن خیر، الفهرست ۷۳-۷۴؛ سُبْکِی، طبقات الشافعیه ۲/۱۱۲؛ جَزَرِی، غایه النهایه ۲/۶۷-زرکلی، الاعلام ۶/۲۰۲؛ بروکلیمان ضمیمه ۱/۳۴۸ ش ۷ الف.

آثار

۱- «کتاب التنبیه و الردّ علی اهل الاهداء و البدع: ظاهریه، توحید ۵۹ (۱۷۳) ورق، قرن ۶ هـ، نک. ریتز، مجلّه مؤسسه مطالعات اسلامی استانبول ۱۸/۱۹۲۹/۴۱).- نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است؛ جارالله ۱۶۷۷ (۲۰۹) ورق، ۶۶۹ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیّه ۱/۱۲۵)؛ طبع التنبیه به اهتمام د درینگ، کتابشناسی اسلامی ۹، لاپیزیک ۱۹۳۶، چاپ افست قاهره ۱۹۵۰.

۲- از قصیده ۵۹ بیتی وی درباره تجوید قرآن، که آن را در مقابل قصیده ابو مزاحم موسی بن عبیدالله خاقانی (ف ۳۲۵ هـ / ۹۳۷ م، نک. کتاب حاضر ص ۱۴) سروده است، چهار بیت موجود است. (نک. جزری مرجع سابق).

۱۶- ابوسلمه محمد بن محمد سمرقندی بخاری در نیمه دوم قرن چهارم هـ زندگی

می‌کرد.

مراجع

قرشی، الجواهر ۲/۱۱۸.

آثار

«جَمَلُ اصول الدّین»: شهید علی ۱/۱۶۴۸ (ص ۱-۱۶، ۶۷۷ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیّه ۱/۱۲۳)؛ نک. حاجی خلیفه، کشف الظنون ۶۰۱.

۱۷- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۴۹) ابو عبدالله حسین بن حسن محمد بن حلیم الحلیمی اهل بخارا در سال ۳۳۸ هـ / ۹۴۹ م. تولد یافت. وی پیرو مذهب شافعی و از فقهای بزرگ زمان خود بود و در سال ۴۰۳ هـ / ۱۰۱۲ م. وفات یافت.

مراجع

عبّادی، طبقات شافعیّه ۱۰۵-۱۰۶؛ شبکی، طبقات شافعیّه ۳/۱۴۷-۱۵۲؛ ابن عماد، شذرات الذهب ۳/۱۶۷-۱۶۸. - وستنفلد، امام شافعی و شاگردانش، ش. ۲۷۵؛ زرکلی، الاعلام ۲/۲۵۳؛ کحّاله، معجم المؤلّفين ۳/۴.

آثار

المنهاج فی شُعب الايمان، درباره آداب مذهبی: حلب، احمدیه (در سه جلد، ۷۴۵ هـ، نک. محمد راغب الطباخ در: مجلّة مجمع اللغة العربیّه به دمشق ۱۲/۱۹۳۲/۴۷۶)، جلد پنجم، فهرست نسخ خطی عربی بخارا، موزه آسیائی پترزبورگ (لیننگراد) ۴۸۹- . نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشت است: سرای احمد سوم ۵۰۰ (۳ جلد، ۲۲۲ ورق، ۲۳۷ ورق، ۱۷۷ ورق، ۷۴۶ هـ)، ۹۳۰ (۲ جلد، ۲۷۵ ورق، ۷۳۹ هـ)، سرای مدینه ۴۰۰ (۱-۳، ۳۴۸ ورق، ۷۴۶ هـ، نک. فهرست ۷/۳-۸). دو ملخص از المنهاج: (الف) از ابو محمد عبدالجلیل بن موسی بن عبد الجلیل القصری الاندلسی (ف ۶۰۸ هـ / ۱۲۱۱ م.، نک. کحاله، معجم المؤلفین ۵/۸۳)، قاهره ۲، ۲۰۶/۱، کلام ۱۱۰ (۷۷۵ هـ)، ۱۱۱، ۱۷۳، (ب) نسخه‌ای که بروکلیمان بدان دسترسی نداشت است: تلخیص العلاء (علاء‌الدین عبداللّه بن علی بن محمد) التبریزی (تا حدود ۷۰۰ هـ / ۱۳۰۱ م. می‌زیسته است، نک. کحاله، معجم المؤلفین ۶/۹۳)، بایزید ۱۶۲۸.

۱۸- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۱۹۸) ابوبکر محمد بن الطیب بن محمد الباقلانی القاضی اهل بصره بود و احتمالاً در نیمه دوم قرن چهارم هـ متولد شد و در بغداد می‌زیست. عضدالدوله او را به شیراز فرا خواند. باقلانی آنجا در دربار با رئیس فرقه معتزله مباحثه و برتری خود را به اثبات رسانید. مطابق روایاتی، که صحت تاریخی آن را نمی‌توان ثابت کرد، عضدالدوله او را نزد قیصر روم شرقی فرستاد، باقلانی بعد از فوت مخدومش به بغداد مراجعت کرد. وی از متکلمین بزرگ فرقه اشعری به شمار می‌رود (نک. ابن عماد، شذرات ۳/۱۶۹) و گویند برخی از تفکرات اشاعره ابتدا نزد باقلانی مفهوم صحیح خود را یافته است، مثل مفاهیم «ذره و خلاء و اینکه عرض قائم به عرض نمی‌باشد و در دو زمان باقی نمی‌ماند» (ابن خلدون مقدمه ۳/۴۰، ترجمه انگلیسی ۳/۵۰-۵۱؛ بروکلیمان، دائرةالمعارف اسلامی چاپ اوژل ۱/۶۲۸). درباره جایگاه و مقام باقلانی در تاریخ علم کلام باید تحقیق دقیقتری انجام شود، او در سال ۴۰۳ هـ / ۱۰۱۳ م. وفات یافت.

مراجع

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۵/۳۷۹-۳۸۳؛ ابن عساکر، تبیین کذب المقتری ۲۱۷-۲۲۶؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان ۱/۶۰۹؛ ابن اثیر، اللباب ۱/۹۰؛ ذهبی، تذکره الحفاظ ۱۰۷۹؛ صفدی، وافی بالوفیات ۳/۱۷۷-۱۷۸؛ ابن فرحون، دیباج ۲۶۷-۲۶۸؛ ابن کثیر، البدایه

و النهایه ۱۱/۳۵۰-۳۵۱؛ تَغْرِیْدی، نجوم الزامه ۴/۲۳۴-۲۳۳. اسماعیل حقی ازمیرلی، مجله دانشکده الهیات استانبول ۱۹۲۷/۱۳۷-۱۷۲؛ الخُصَّیْرِی و ابوریة، مقدمه بر شهید باقلانی؛ ل. گارده، فنوتانی، مقدمه بر فقه اسلامی ۱۵۴-۱۵۶؛ ز.ژ. مک آرتی، فقه اشعری؛ همین مؤلف در: دائرةالمعارف اسلامی چاپ اول، ۲/۹۵۸-۹۵۹؛ رودی پارت، نقطه نظرهای الباقلانی در تعلیم قرآن در: مطالعات شرقی به افتخار ایل. وایدا ۲/۱۹۵۶/۲۹۴-۲۹۳؛ محمدبن عبدالرزاق حمزه، الامام الباقلانی و کتابه التمهید، قاهره ۱۹۵۸ (این تألیف را ندیده‌ام)؛ ژ. بومان، نزاع درباره قرآن و راه حل الباقلانی، آمستردام ۱۹۵۹؛ زرکلی، الاعلام ۷/۴۶؛ کحاله، معجم المؤلفین ۱۰۹/۱۰-۱۱۰.

آثار

«اعجاز القرآن»: برلین عربی ۱۴۳۶، کوپریلی ۱/۴۰ (ص ۱-۴۰ الف، ۶۱۸ هـ) قاهره ۲، ۳۲/۱، ۱۵ م، موزه بریتانیا، نسخه‌های خطی شرقی ۷۷۴۹ (۱۳۸ ورق، قرن ۷۰۶ هـ، نک. ایلس، فهرست توصیفی، ص ۸)، اسکوریال ۱۳۵۹ (۱۱۸ ورق، ۹۴۲ هـ)، ۱۴۳۵ (۱۲۵ ورق، ۴۲۳ هـ)، مرادلاً ۳۲ (۱۲۴ ورق، ۱۱۱۷ هـ)، فاس، قرویین ۵۰ (۹۷۹ هـ)، ۳/۱۳۶۹ (ص ۱۱۱ ب- ۱۷۰ ب، ۱۱۵۶ هـ). - نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: ابراهیم پاشا ۱۸ (ص ۱-۱۱۶ ب، ۹۷۳ هـ)، رئیس‌الکتاب ۱۸ (۸۰ ورق، قرن ۱۱ هـ)، رشید افندی ۲۹ (۱۴۵ ورق، قرن ۱۰ هـ)، عاطف ۶۰ (۹۳ ورق، ۱۱۷ ورق)، مانیسا ۴۳۹۰ (۱۴۰ ورق، قرن ۶ هـ)، ظاهریه ۷۰۹۰ (۱۵۹ ورق، قرن ۵ یا ۶ هـ، نک. عزت حسن ۱/۳۲۲)، تیمور ۱/۱۵۳، مجموع ۱۶۸ (۹۴۰ هـ)، مجموع ۲۶۱ (۱۰۰۷ هـ). طبع قاهره ۱۳۱۵، ۱۳۱۷، (در حاشیه کتاب الاتقان سیوطی) ۱۳۴۹؛ به کوشش سید احمد صقر، قاهره ۱۹۵۴؛ ی. کرامر، نقد و معرفی اعجاز در: اورینتالیا ۲۳/۱۹۵۴، ص ۲۰۲-۲۰۵؛ فن گروبنام، یک مدرک از ادبیات عرب از قرن دهم، نقد و تئوری (ترجمه انگلیسی از بخش مربوط به اعجاز القرانه) شیکاگو ۱۹۵۰.

۲- «التمهید فی الرد علی الملحدہ المعطله و الراضه و الخوارج و المعتزله»: ایاصوفیه ۲۲۰۱ (۲۵۵ ورق، ۴۷۸ هـ)، عاطف ۱۲۲۳* (۲۴۷ وق، ۵۵۵ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیة ۱/۱۲۲)، پاریس ۶۰۹۰ (۹۸ ورق، ۴۷۲ هـ، نک. Vajda, Alb.pal. Ar.42) به کوشش

محمد ابو ریده و محمد الخضیری (براساس نسخه خطی پاریس، ناتمام)، قاهره ۱۹۴۷؛ به کوشش مک آرتری بیروت ۱۹۵۷؛ نک. فرانتس روزنتال، در: اوربیتالیا ۲۷/۱۹۵۸، ص ۳۱۵-۳۱۶؛ فرانسیسکو گابریلی، مجله مطالعات شرقی ۳۳/۱۹۵۹-۱۵۶-۱۵۷؛ آ.اس. تریتون، مجله انجمن سلطنتی آسیائی ۸۷/۱۹۵۹؛ المنجد، مجله معهد المخطوطات العربیه ۴/۱۹۵۸/۱۶۷؛ نک. ر. برونشویک، براهین دینی اسلامی در قرن دهم در برابر یهودیان در: یادنامه میلان و الیکروزا، بارسلون ۱۹۵۴-۲۲۳-۲۴۱؛ آ. آبل، فصل مربوط به مسیحیت در تمهید الباقلانی در: مطالعات شرقشناسی ۱/۱-۱۱۱. - نسخه‌هایی که بروکلان بدانها دسترسی نداشته است: تفسیر تحت عنوان: التسدید فی شرح التمهید از القاضی ابومحمد عبدالجلیل بن ابوبکر الربعی: طرخان والده سلطان ۱/۲۰ (ص ۱ الف - ب، ۵۷۶ هـ).

۳- «کتاب البیان عن الفرق بین المعجزات و الکرامات و الحیل و الکهان و السحر و الزنجیات»: تویینکن ۹۲ (۴۵ ورق، ۶۹۵ هـ) به کوشش مک آرتری، بیروت ۱۹۵۸؛ نک. المنجد، مجله معهد المخطوطات العربیه ۴/۱۹۵۸، ص ۳۵۱-۳۵۳؛ ر. پارت، مجله مؤسسه مطالعات اسلامی استانبول ۳۵/۱۹۶۰-۱۵۱/۱۵۳.

۴- (= ۷- بروکلان ذیل ۱) «مناقب الائمه و نقض المطاعن علی سلف الائمة» حاوی آراء مذهبی درباره چهار خلیفه اول: ظاهرته، تاریخ ۶۶ (ج ۲، ۲۳۵ ورق، ۵۹۸ هـ، نک. العش، ۸۴-۸۵، فهرس معهد المخطوطات العربیه ۵۱۵/۲).

۵- (= ۸، بروکلان، ذیل ۱) و الانصاف فی اسباب الخلاف: قاهره ۲، ۱۶۵/۱، کلام ۷۲۳ (۴۲ ورق، ۱۳۰۰ هـ). آثاری که نزد بروکلان مذکور نیست:

۶- «الانتصار* ل (نقل) القرآن»: قره مصطفی - بایزید ۶ (۳۰۴ ورق، قرن ۷ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیه ۲۱/۱)، مراکش، زیدانیه (کتابخانه شخصی)، ابن خزّم، فصل ۴/۲۱۸-۲۲۱ آن را روایت می‌کند؛ مقنساتی از آن تحت عنوان: «نکت الانتصار لنقل القرآن، از ابو عبدالله محمد بن عبدالله الصیرفی، تهذیب از عبدالجلیل بن ابوبکر الصابونی (الرّبعی): بلدیّه اسکندریّه ۸۲۸ ب.

۷- «هدایه المُسْتَرشدین»: الازهر ۳/۳۳۷، کلام ۲۱ (با بخش ۶ شروع می‌شود، ۲۴۸ ورق، ۴۵۷ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیه ۱/۱۴۱)، فاس، قرویین ۶۹۲ (ناقص)،

ملحوظ آن تحت عنوان: تلخیص (؟) الکفایه من الکتاب الهدایه از محمد بن ابوالخطاب بن خلیل الاشبیلی قیروان (بخش ۷ از ۱۶، قبل از سال ۶۸۶ هـ، نک. ابراهیم شبح، مجله فهرس معهد المخطوطات العربیّه ۳۶۹/۲).

۸- «کتاب معارف الاخبار فی تأویل الاخبار» انتساب آن به باقلانی قطعی نیست، شاید مؤلف آن ابوبکر بن فورک باشد؛ ابراهیم پاشا ۲/۲۷۲ (۶۷ ب - ۹۶ ب، ۱۱۰۸ هـ).

۹- کشف الاسرار فی الردّ علی الباطنیّه* را ابن حزم در فصل ۲۲۲/۴، استفاده کرده است؛ سبکی، طبقات الشافعیّه ۱۹۲/۴. آثاری که بروکلیمان بدان دسترسی نداشته است:

۱۰- «کتاب الابانه عن الابطال مذهب الکفر و الدبانه» را ابن تیمیّه در العقیده الحمویّه الکبری، قاهره ۱۳۲۲، ص ۴۲۲، استفاده کرده است و ابن قیّم الجوزیه در اجتماع الجیوش الاسلامیّه، قاهره ۱۳۵۱، ۱۲۰-۱۲۱، و ابن عماد در شذرات ۱۶۹/۳-۱۷۰ استفاده کرده‌اند.

۱۱- «الامامه الکبیره» را ابن حزم: مرجع سابق ۲۲۵/۴ استفاده کرده است.

۱۲- کتاب سؤالات اهل الرأی من الکلام فی القرآن العزیز: لاله‌لی ۷/۳۶۸۱ (ص ۵۰ الف - ۵۵ ب، ۸۷۲ هـ).

۱۹- (= بروکلیمان، تاریخ ادبیات، ۱/۱۶۶) ابوبکر محمد بن حسن بن فورک الانصاری الاصبهانی فیلسوف، لغت‌شناس، مفسر قرآن و فقیه بود. او ابتدا فقه اشعری را نزد ابوالحسن الباهلی در عراق آموخت، سپس به ری و نیشابور عزیمت نمود و آنجا شهرت زیادی کسب کرد. گرایش اصلی ابن فورک در کار علمی معطوف به علم کلام بود و قرآن و حدیث را از نقطه نظر کلامی مورد بحث قرار می‌داد. گویند ابن فورک بیش از صد کتاب تألیف کرده است (نک.، سبکی، طبقات الشافعیّه ۵۳/۳). به گفته ابن حزم (ف ۲۵۶ هـ/ ۱۰۶۴ م)، ابن فورک ادعا می‌کرد که حضرت محمد (ص) فقط در زمان حیات پیامبر بوده است و روح وی بعد از وفات زوال یافته است و به این دلیل به فرمان محمود غزنوی او را مسموم کردند. ابوالقاسم قشیری، شاگرد ابن فورک، (ف ۴۶۵ هـ/ ۱۰۷۲ م)، این قول ابن حزم را مردود دانسته است (نک.، سبکی، طبقات الشافعیّه ۵۳/۳-۵۵). ابن فورک در سال ۴۰۶ هـ/ ۱۰۱۵ م. درگذشت.

※ - مقتضات از کشف الاسرار الباطنیّه و کتاب فی مذاهب القرامطه مربوط به دو کتاب جداگانه نیست، بلکه از یک کتاب واحد است (این مطلب باید در بروکلیمان تصحیح گردد).

مراجع

ابن عساکر، تبیین کذب المفتی ۲۳۲-۲۳۳؛ ابن خلکان، وفيات الاعیان (چاپ بولاق) ۶۱۰/۱؛ ابن اثیر، لباب ۲/۲۲۶؛ صفدی، وافی بالوفیات ۲/۳۶۴؛ تعزیردی، نجوم الزاهره ۲۴۰/۴؛ ابن قُطُوبُغَا، تاج التراجم ۴۶؛ ابن عماد، شُدَرَات الذهب ۳/۱۸۱-۱۸۲. و. وستنفلد، تاریخ نگاران عرب و آثار آنان، ش ۱۷۰؛ همین مؤلف، امام شافعی شاگردان و پیروانش ۴/۲۸۵، شراینر، گزارش هشتمین کنگره شرقشناسی ۱/۱۰۷-۱۰۸؛ زرکلی، الاعلام ۶/۳۱۳؛ کحاله، معجم المؤلفین ۲۰۸/۹.

آثار

۱- کتابی با عناوین مختلف که هدفش تأویل احادیثی است که ظاهرشان بر تشبیه دلالت می‌کند «تکلم علی الاحادیث مشهوره الّتی ظاهرها تشبیه و ردّها الی المحکم»: لیدن ۱۷۳۴ (۷۷ ورق، ۸۸۱ هـ، نک. فورهوف ۳۵۹)، نسخه‌ای که بروکلیمان بدان دسترسی نداشته است، چستریتی ۳۹۲۲ (۹۳ ورق، قرن ۷ هـ). «بیان مشکل حدیث و الردّ علی الملحد و المعطّ و المبتدعه من الجهمیّه و الجسمیّه و المعتزله» موزه بریتانیا ذیل ۱/۱۲۰۴ نسخه‌های خطی شرقی ۳۱۰۷ (یک بخش، ص ۲-۸، ۸۲۸ هـ)، تحت عنوان «مشکل حدیث و غریبه» لاپیزیک ۳۱۶ (۱۰۶ ورق، ۴۵۹ هـ). «تأویل مشکل الحدیث و الردّ... إلخ» خالدیه، بیت المقدّس ۷۶، ۶. «حلّ متشابهات الحدیث» زاغیب ۳۱۲ (۱۰۸ ورق، ۱۱۲۸ هـ). «مشکل الآثار» ابراهیم یاشا ۴۰۴ (۱۰۰ ورق)، تحت عنوان: «مشکل حدیث» اسکندریّه بلدیّه ۴۱۱ ج ۱۱۹۴ (هـ)، بنکیپور ۵ (بخش حدیث) بخش ۲، ۱۰۲-۱۰۳، ش ۳۷۳ (۸۲ ورق، ۶۰۷ هـ)، تحت عنوان: «الاملاء فی الايضاح و الكشف عن وجوه الاحادیث إلخ» و ایتیکان، (لوی دلا و ایدا) ش ۱۴۰۶ (۱۵۰ ورق، ۸۹۱ هـ)، تحت عنوان «تأویل مشکل الآثار» سلیم آغا ۲۲۷ (۱۳۹ ورق، ۱۱۴۸ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیّه ۶۴/۱). - نسخه‌هایی که بروکلیمان بدانها دسترسی نداشته است: تحت عنوان «تأویل الاخبار المشکله (المتشابهه)». إلخ» سرای احمد ۳، ۱۷۵۵ (۱۴۵ ورق، قرن ۶ هـ، نک. فهرس معهد المخطوطات العربیّه ۶۴/۱)، ابراهیم یاشا ۱/۲۷۲ (ص ۶۷-۱). تحت عنوان «کتاب فی حلّ المشکلات و المتشابهات من الاحادیث و الآیات...» عاطف افندی ش ۴۳۳ (۷۵ ورق، ۱۱۶۴ هـ)، تحت عنوان «مشکل الاحادیث» ادرنه سلیمیّه ۱۰۱۴ (قرن ۵ یا ۶ هـ). تحت عنوان «مختصر مشکل الآثار» رئیس الکتاب ۲۶۵. تحت عنوان

- «حلّ مشکل الحدیث» راغب پاشا ۱/۱۸۰ (ص ۱ الف - ۱۲۳ الف، ۱۱۶۳ هـ نک. ریتز، مجله اسلام ۱۷/۲۵۶). نسخه‌های جدید: منتخبی از این احادیث مطابق فهرست نسخ خطی در لاپزیک، لیدن، لندن و واتیکان از ر.ا. روبرت، مجموعه برگزیده‌های شرقی ش ۲۲، ژم ۱۹۴۱^{۶۸}. معرفی و نقد براین فهرست از اف. روزنتال، در: نشریه اورنیتالیا ۱۲/۱۹۴۳-۱۶۷-۱۷۲؛ معرفی و نقد بر فهرست روبرت از ام. گویدی، مجله‌ی مطالعات شرقی ۱۰/۱۹۴۲-۱۹۴۳/۱۵۶-۱۶۰؛ چاپ حیدرآباد ۱۹۴۳، نک. کژن‌در: گزارش سمینار زبانهای شرقی در برلین ۱۱/۷۰۲۶۰؛ ریتز در: مجله اسلام ۱۷/۱۹۲۸/۲۵۶^{۷۱}.
- ۲- «کتاب الحدود فی الاصول» توضیح اصول فقه شافعی: موزه بریتانیا ش ۴۲۱، فهرست تکمیلی ۷/۹۶۸۳ (ص ۵۱-۶۳، ۹۹۱ هـ)، طبع بیروت ۱۳۲۴.
- ۳- «اسماء الرجال» (انتساب این کتاب به ابن فُورک بسیار مورد تردید است): برلین ۹۹۱۸ (۸۶ ورق، ۶۲۴ هـ).
- ۴- «النظامی فی اصول الدّین»: ایاصوفیه ۲۳۷۸ (۱۵۶ ورق، ۷۹۰ هـ) این کتاب در آنکارا در دست چاپ است.
- ۵- «رساله فی العلم التوحید»: عارف حکمت، مدینه ۴۷ (۲۱ ورق، نک. اشپیس، مجله‌ی انجمن شرقشناسی آلمان ۹۰/۱۹۳۶/۱۱۶. «مطالعات فرنگی آثارى که بروکلمان بدانها دسترسی نداشته است».
- ۶- «تفسیر القرآن»: فیض الله ۵۰ (ج ۳، حدود ۲۰۰ ورق، قرن ۸ هـ).
- ۷- «الابانه عن الطريق القاصدين و الكشف عن منهاج السالکين و التّوّفّر إلى عباد رب العالمين»: سرای، خزینه ۸/۳۰۸ (ص ۲ الف - ۴۰ ب، قرن ۱۰ هـ، نک فهرس معهد المخطوطات العربیّه ۱/۱۴۳).
- ۸- «مجرّد مقالات ابی الحسن اشعری»: مدینه عارف حکمت، شیخ الاسلام کلام.
- ۹- «شرح کتاب العالم و المتعلّم» (از ابوحنیفه): مراد ملاً ۸/۱۸۲۸ (ص ۱۵۹-۲۲۵، ۷۹۸ هـ).
- ۱۰- «انتفاء» از احادیث ابو مسلم محمد بن احمد بن علی الکاتب بغدادی (ف ۳۹۹ هـ/ ۱۰۰۸ م، نک، همین کتاب، بخش حدیث ص ۲۱۷).
- ۲- سعید بن داهرمز احتمالاً در آغاز قرن پنجم هـ هنوز در قید حیات بوده و کتب ذیل را تألیف کرده است:

- ۱- «رساله فی فضل الآخرة علی الدنيا» فلسفی در اخلاق است: بوسا، جامع کبیر ۱/۱۵۴۳ (ص ۲ - ۳۶ الف، ۴۷۱ هـ، نک. ریتر در: مجله انجمن بین المللی شرقشناسی ۶۱/۳).
۲- «رساله فی الروح والنفس» یا «رساله فی الفرق بین النفس و الروح و العقل و العلم» دربارہ بقای روح: بوسا، جامع کبیر ۲/۱۵۴۳ (ص ۳۶ ب - ۵۱ ب، ۴۷۱ هـ، ایضاً مرجع سابق).
۳- رساله فی التوحید: بوسا، جامع کبیر ۳/۱۵۴۳ (۵۲ ب - ۷۴ ب، ۴۷۱ هـ، مرجع سابق).

۲۱- ابوالعلاء صاعد بن محمد بن احمد الأستوائی در سال ۳۴۳ هـ/ ۹۵۴ م. در استوا حومه نیشابور متولد شد، علاوه بر فقه در ادب نیز شهرت داشت. او امام مذهب حنفی در خراسان و قاضی نیشابور بود. خطیب بغدادی از جمله مستمعین ابوالعلاء بوده است. ابوالعلاء در سال ۴۳۲ هـ/ ۱۰۴۱ م. در نیشابور وفات یافت.

مراجع

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد ۹/۳۴۴-۳۴۵؛ قرشی، جواهر ۱/۲۶۱-۲۶۲؛ قُطلوبُغا، تاج التراجم ۲۲؛ حاجی خلیفه، کشف الطنون ۱۳۹۳؛ کحاله، معجم المؤلفین ۴/۳۱۸.

آثار

«العقیده» دربارہ ایمان نزد ابوحنیفه؛ لیدن ۱۹۷۷ (ص ۳۹-۶۳، قرن ۸ هـ، نک. فورهوف، ص ۱۸).

۲۲- (= بروکلیمان، ذیل ۱، ص ۳۴۴) از همان دوران پیدایش علم کلام رساله‌ای در دفاع از مسیحیت موجود است. و آن مشتمل بر مناظره‌ای است که بین شخصی بنام عبدالمسیح بن اسحاق کندی و دوستش علی بن اسماعیل هاشمی در حضور خلیفه مأمون انجام گرفت. الکندی مسیحی در آن جلسه به قبول اسلام دعوت شد. وی این دعوت را بالحنی نسبتاً تند رد کرد. تاکنون در تحقیقات متعددی ثابت شده است، این مناظره مذهبی، که قبلاً بیرونی نیز آنرا نقل کرده است (نک. آثار الباقیه ۲۰۵) و بطریق تولدو (طلیطله) به لاتین ترجمه کرده است، اصیل نمی‌باشد، و فردی مسیحی آنرا بغلط به دوران مأمون نسبت داده است (نک. بروکلیمان، ذیل ۱/۳۴۴). و. کاسکل (W.Caskel) در مجله مطالعات شرقی ۴/۱۹۵/۱۵۷). مؤلف این رساله در

قالب مناظره به اسلام حمله می‌کند، زیرا مناظره مؤثرترین روش است. وی برای اینکه خود را در این اعتراض محق نشان دهد، چنین وانمود می‌کند که فردی از قبیله کنده، طایفه سلاطین قدیم است، این قبیله بر دیگر اعراب و نیز بر قریش حتی از جهت زبان برتری داشت (متن رساله به عربی ۴۱۸-۴۳۵). اورقیش را دوست خطاب می‌کند زیرا نمی‌خواهد ضعف درونیش، که نتیجه حسد شخصی است، برملا شود. و از آنجا که آرزوی رقیبی از طبقه اشراف را در سر می‌پرورانده، وی را پسر عموی خلیفه معرفی کرده است (نک. و. کاسکل، مرجع سابق ص ۱۵۸).

آثار

«رساله عبدالله بن اسماعیل الی عبدالملک بن اسحاق الکندی و الرد الکندی علی الهاشمی» تاکنون یک نسخه از آن شناخته شده است که به زبان عربی و خط سریانی است: کرشونی، لبنان (۱۶۵۶ م. و نسخه دیگر مورخ ۱۶۵۷ م. که از روی نسخه مورخ ۱۱۷۳ م. استنساخ شده است)، از روی نسخه اخیر، پاریس، فهرست زوتنبرگ (Zotenberg) ص ۲۰۴-۲۰۵، گوتا، فهرست مولر (Möller) ص ۱۶۰؛ یک نسخه به خط عربی تحت عنوان: «المجادله» چستریتی ۳/۴۹۲۴ (ص ۵۱-۱۵۰، ۱۱۰۱ هـ) طبع «المجادله» به اهتمام آنتوان تیان (Ant. Tyan) لندن، ۱۸۸۰، ۱۸۸۵، ۱۹۱۲؛ تهذیب و نشر قاهره ۱۸۹۵؛ ترجمه لایینی از بطریق تولدو (دبونیوس کارتوسیانیوس - Dionysius Carthusianus - متوفی ۱۴۷۱ م.) نسخه لاتینی، پاریس ۳۳۹۳، ۳۶۴۹ و طبع آن در:

Alchoran Lib. X, Koeln 1533 II, 1, 70 255

Bibliander, Alcoranus 1543 II/1,20

و طبع دیگر در:

Don José Muna Sendino, Apologia del Christianismo, Miscelanea Comillas XI

* XII P 339-461.

Comillas / sandander (نک. مجله انجمن بین‌المللی شرقشناسی ۱۵۴/۴)؛ در رد این دفاعیه و درباره آن: الجواب الفصیح لِمالفقه عبدالملک = القول الفصیح فی الرد علی عبدالملک تألیف ابوالبرکات نعمان خیرالدین بن الالوسی (ف ۱۳۱۷ هـ / ۱۸۹۹ م.، نک. بروکلیمان ۴۹۸/۲، و طبع این ردیه در لاهور ۱۳۰۶ هـ - مویر دفاعیات الکندی، لندن ۱۸۸۲، ۱۸۸۵؛ پ. کازانو، محمد (ص) و پایان دنیا، پاریس ۱۹۱۳، ص ۱۱۰-۱۲۲؛ ای. قریش، اسلام و مسیحیت در

قرون وسطی، برسلاو ۱۹۳۰، ص ۴-۷۴؛ برگ اشتراسر، تاریخ قرآن ۷۵۶/۳؛ پ. کراوس در: محله مطالعات شرقی ۱۹۳۳/۱۴، ۳۳۵-۳۴۱؛ روست، رساله الکندی، رساله ای دفاعی و تبلیغی در: مجله عمومی تبلیغ مسیحیت ۱۹۲۳/۵۰، ۱۳۴-۱۴۴؛ ال. ماسینیون، دائرةالمعارف اسلام ۱۰۹۷/۲؛ م حمدی البکری، رساله الهاشی إلى الکندی و الرد علیها، در: مجله كلية الاداب، قاهره ۱۹۴۷/۹، ۲۹-۴۹؛ و. کاسکل در: مجله انجمن بین المللی شرقشناسی ۱۹۵۱/۳، ۱۵۳-۱۵۸.

یادداشت‌های بخش کلام

- 1- J. Wellhausen. Die religio-politischen Oppositionsparteien im alten Islam S. 17.
- 2- Goldziher Die Vorlesungen über den Islam, Heidelberg 1980.
- 3- Horowitz, EI IV. 1147.
- 4- H. Laoust, Mel. Massignon III 20.
- 5- Sachau in: Msos 2/63 ff.
- 6- Nalino in: Rso VII, 457.
- 7- Kremer, Geschichte der herrschenden Ideen des Islam, 22 ff., 56 ff.
- 8- Ritter, in: IA, 5/315,316.
- 9- Ritter, Studien Zur Geschichte der islamischen Frömmigkeit in: Isl. Tetk. Enst, Derg. 21/1933/1-83.
- 10- G. Bergstrasser, Isca 2/1926/ 11-57.
- 11- L. Massignon, Recueil de Textes inédits Concernant L'histoire de la mystique en Pays d Islam, réunis, Classés, annotés et Puliés. paris paul Geuthner 1929.
- 12- Meyerhof. Von Alexandrien nach Bagdad Berlin, 1930 20.21.
- 13- K. V. Zetterstéen, EI III. 1055-1057.
- 14- C. Van Arendonk, De Opkomst Vanhet Zaidietische Imamaat in Jemen Lyden 1919, 5.268. ترجمه فرانسوی کتاب آر ن دنک: Les débuts de L'imamat Zaydite am jemen. 1919, 1960.
- 15- H. Brentjes, Imamatslehren imIslam, Berlin 1965,s:47.
- 16- Madelung, Der Imam al-Qasim b. Ibrahim und dir Glaubenslehre

- der Zaiditen, Berlin 1965, S. 228, 230, 241.
- 17- Mitt VAG 22/1918 /194-200 (Orientalischen Studien Fritz Hommel Zum 60 Geburtstag am 31 Juli. 1914 gewidmet).
- 18- S.Pines, Beitrage Zur islamischen Atomenlehre, Paris 1936, 126-128.
- 19- Nyberg, EI, III, 850-ff.
- 20- Nyberg, Classicisme et déclin Culturel dans l'histoire de l' Islam paris 1957, p. 125 ff.
- 21- A.J. Wensinck, EI¹ IV, 1200-1221.
- 22- W. Montgomery watt, EI²I, 454.
- 23- Nyberg, Amr b. Ubaid et Ibn ar-Rawendi, deux reprouvésin: classicisme et déclin Culturel dans L' histoire de L'Islam. Paris 1957. ff. 125-136.
- 24- Nyberg, OLZ (orientalische Literatur zeitung) 1924/426.
- 25- Gustaw Witestam, Vorwort Zum K. ar-radd ala L-Gahmiya, p. 15.
- 26- Wüstenfeld, Schafi^c i=Der Imam schafi^c i, Jeine Schüler und Anhänger Göttingen 1990-1898.
- 27- M. Allard, Le Probleme des attributs divins P. 146-153.
- 28- T. Van Ess, Ibn Kullab und die Mihna, Oriens 18, 1966.
- 29- Schreiner, ZDMG 52/1898/544.
- 30- Ritter, ISL, 17/1928/252.
- 31- Ahmed Atesh, Oriens 5/45.
- 32- L. Massignon, Essai Sur L' Origines du Lexique technique de la mystique musulmane. paris 1922.
- 33- Goldziher, ZDGM 65/351.
- 34- R.J. Mc Carthy, The Theology of. al Ashari, Beirut 1953.
- 35- L. Gardet, Anawati, Introduction a la Theologie musulamane, Paris 1948, p. 52-60.
- 36- Schacht, Stud. Isl. A, 33 ff.

- 37- W. Montgomery Watt, EI, I, 694-695.
- 38- A.F. Mehren, Exposé de la Réforme de L'Islamisme, in: Int. or. Congr. III. St. Petersburg 1879. II 167-332.
- 39- W. Spitta, Zur Geschichte Al-Aschari Leipzig 1876.
- 40- Ghoraba, Al- Asharis Method, Isl. Qu/ 1945/840-843.
- 41- M. Allard, En Quoi Consiste Opposition faite a al-Aschari Par ses Contemporaine Hanbalites, REI 28/1960/93-105.
- 42- G. Maqdisi, Ashari and the Asharites in Islamic Religious Histroy.
- 43- Helga Brenties, Imamatslehren im Islam nach der Darstellung des Aschari, Berlin 1964.
- 44- M. Allard, Le Probleme des attributs divins dans La doctrine d. al. Ascheari et ses Premiers grands disciples, Beirut 1965.
- 45- R. Strothmann, Islamische Konfessionskunde und das Sektenbuch Von al-Aschari, Isl. 19/1931/193-242.
- 46- O. Rescher, Orent Miszellen(1) Istanbul 1925, 62-106.
- 47- E. Bannerth, WZKM 52/419-420.
- 48- A.T. Arberry, Al-Aschari's Tract on Faith, BSOAS 19/1957/160-163.
- 49- W.C Klein, The Elucidation of Islam's Foundadion. Amer or. Ser XIX, 1940.
- 50- W. Thomson, Al. Aschari and his al-Ibana, Musl. World 32/1942/242-260.
- 51- Flügel, Die Klassen der hanafitischen Rechtsgelehrten, Leipzig 1861.
- 52- J. Schacht, New Sources for the History of Muhammadan Theobogy, Stud, Isl. 1/1953.
- 53- Goldziher, Verh. der XIII. or. Congr, 295.
- 54- Dederling, Bibl. Isl. G. Leipzig 1936.
- 55- Ism. H. Izmirli, Ist II. Fak M 1927/137-172.
- 56- R. Paret, Der Standpunkt al-Baqilanis in der Lehre Vom Koran, in: Stud.

- Orient. levi della Vida II 1956/294/303.
- 57- J. Bouman, Le Conflit autore du Coran et la Solution d' al-Baqilani, Amsterdam 1959.
- 58- Kreamer, Orientalia 23/1954/202-205.
- 59- Von Grunebaum, A tenth-Century Document of Arab Libery Theory and Criticism.
- 60- F. Rosenthal. Orientalia 27/1958/315-316.
- 61- F. Gabrieli, RSO 33/1959/156-157.
- 62- AS. Tritton, JRAS 1959/87.
- 63- R. Brunschwig, L'argumentation d'un Theologien Musulman du X Siecle Contre le Jdaisme, in: Homenaje a Millas- Vallicrosa I. Barcelona 1954, 223-241.
- 64- A. Abel. Le chapilre sur le Christianisme Dans Le Tamhid el al-B. in: Et.d- Oreintalisme 1/1-11.
- 65- Wüstenfeld, die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werks, Göttingen 1882.
- 66- Schreiner, Act. du. VIII congr. des Or. 1/107-108.
- 67- R.A Robert, Analecta Or. 22, Rom 1941.
- 68- M. Guidi, RSO 10/1942-1943/156-160.
- 69- Kern, Msos 11/260.
- 70- Ritter, Islam 17/1928/256.
- 71- Alchoran Lib. X. Köln 1533 II "1" 70, 255.
- 72- Bibliander, Alcoranus 1543 II 120.
- 73- Don Jose Munez Sendino, Apologia del Christianismo, Miscelanea Comillas XI y XII, P. 339-461. W. Muir, The Apology of al-Kindy, London 1882, 1885.
- 74- P. Casanova, Mohammad et la fin du Monde, Poris 1913 pp. 110-122.

- 75- E. Fritsch, Islam und Christentum im MA Breslau. 1930, 4-6.
- 76- Bergstrasser, Geschichte des Korans III,6.
- 77- P. Kraus, RSO 14/1933/335-341.
- 78- L. Rost, Die Risala-i al-Kindi, eine Missionsapologetische Schrift, in:
Allgem. Missionszeitschrift. 50/1923/134-144.
- 79- W. Caske, Oriens 3/1951/153-158.

